



Religiousness and Cognition: The Relationships Between Intrinsic Religious Motivation, Critical Thinking, and Dichotomous Thinking

Meryem Şahin^{1,a,*}, Büşra Kılıç Ahmedi^{2,b}, Mücahit Gültekin^{3,c}

¹Afyon Kocatepe University, Faculty of Science and Literature, Department of Psychology, Afyonkarahisar, Türkiye

²Bursa Uludağ University, Faculty of Theology, Department of Psychology of Religion, Bursa, Türkiye

³Afyon Kocatepe University, Faculty of Education, Department of Guidance and Psychological Counselling, Afyonkarahisar, Türkiye

*Corresponding author

Research Article

History:

Received: 17-01-2023

Accepted: 05-06-2023

Published: 15-06-2023

Pub Date Season: June

Plagiarism:

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright:

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

ABSTRACT

Religiosity has a significant impact on individual's life and can direct his or her feelings, thoughts, and behaviors. In this respect, one of the topics that have been examined in relation to religious orientation is "cognition". Besides, as it is seen studies on thinking styles in Muslim samples are quite limited. Critical thinking, which is one of the most desired skills, is generally considered as making analytical, evaluative, and conscious judgments in order to decide what to do and what to believe. Dichotomous thinking, on the other hand, is a generalizing, polarizing way of thinking that divides events, phenomena, or situations into "all or nothing", "right or wrong", and "good or bad". The studies show that religious beliefs and institutions affect the process of acquiring knowledge, and religiosity seems to be related to dichotomous thinking, which is also considered as a dogmatic trait. However, associating cognitive categories with positive and negative variables is controversial. This study examined the relationship between religious motivation and an individual's way of thinking. It aims to understand the relationship between religious motivation and the variables of critical thinking and dichotomous thinking. The sample of this quantitatively designed study consists of 365 students studying in various departments of Afyon Kocatepe University. The data were obtained by using socio-demographic information form, Intrinsic Religious Motivation Scale, Critical Thinking Disposition Scale, and Dichotomous Thinking Scale. The data were analyzed with SPSS 28 program, Pearson correlation analysis, and simple linear regression analysis were used to determine the direction and degree of the relationship between continuous variables. Hayes' SPSS compatible PROCESS macro was used to analyze the mediator effect between the variables. In the study, a low level significant relationship ($r = .15, p < .01$) was found between intrinsic religious motivation and dichotomous thinking, a low level significant relationship ($r = .14, p < .01$) was found between intrinsic religious motivation and critical thinking disposition, and a low level significant relationship ($r = .14, p < .01$) was found between dichotomous thinking and critical thinking disposition. In the literature, critical thinking and dichotomous thinking are interpreted as opposite constructs, and a negative correlation is expected between them. However, in our study, a significant positive correlation was found between these two variables. Therefore, the study tried to understand whether religiosity plays a role in the relationship between dichotomous thinking and critical thinking, and it was found that religiosity has a mediating role in this relationship ($\gamma = .0116; SE = .0069; 95\% CI [.0011; .0276]$). In other words, the effect of dichotomous thinking on critical thinking disposition decreased with the inclusion of intrinsic religious motivation in the model. There are different findings in the literature about the relationship between critical thinking disposition and religious orientation. This situation points to the importance of different types of religiosity and individual differences in religiosity. The Islamic faith motivates individuals to think and question; there are invitations to reason and think in the Qur'an. Based on the findings of the study, it is possible to interpret that the Islamic belief system encourages individuals to think critically. Again, when Islamic beliefs are evaluated, it can be argued that there are structures suitable for dichotomous thinking. The binaries such as heaven and hell, good and evil, angel and devil, world and afterlife, east and west, light and darkness, faith and unbelief exist both in the Qur'an, the main source of Islam, and in the texts interpreting it. In this respect, the relationship between dichotomous thinking and intrinsic religious motivation found in the research findings is an expected relationship. Another finding of the study is that there is a significant positive relationship between dichotomous thinking and critical thinking and that religiosity has a mediating role in this relationship. This finding can be considered as the unique role of intrinsic religious motivation, especially religiosity shaped by Islamic faith, on cognitive styles. It can be said that Islamic faith creates a predisposition to both thinking skills related to critical thinking such as open-mindedness, evaluating the situation from different perspectives, delaying judgment, desire to seek the truth, disposition to seek evidence, and dichotomous thinking style, which is generalizing and polarizing. Based on this information, it can be argued that believers who grow up in socio-cultural contexts shaped by the Islamic faith will have a conceptual preparation for dichotomous and critical thinking. As it is understood from the finding that intrinsic religious motivation plays a mediating role in the relationship between dichotomous thinking and critical thinking, it is possible to interpret that intrinsic religious motivation has advantages such as quick decision-making and categorizing information in accordance with dichotomous thinking, and at the same time, it protects from the rigidity of dichotomous thinking by supporting critical thinking disposition.

Keywords: Psychology of Religion, Religious Motivation, Critical Thinking, Dichotomous Thinking, Cognition

Dindarlık ve Biliş: İçsel Dini Motivasyon ile Eleştirel Düşünme ve İkili Düşünme Arasındaki İlişkiler

Araştırma Makalesi

Süreç:

Geliş: 17-01-2023

Kabul: 05-06-2023

Yayın Tarihi: 15-06-2023

Yayın Sezonu: Haziran

İntihal:

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.


Telif hakkı:


Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır


ÖZ


Dindarlık yaşantısı bireyin hayatına önemli ölçüde etki etmekte; duygu, düşünce ve davranışlarını yönlendirebilmektedir. Bu bakımdan dinî yönelimle ilişkisi incelenen konulardan biri de “bilgi” konusudur. Diğer taraftan düşünme stilleri hakkında Müslüman örneklerde yapılan çalışmaların oldukça sınırlı olduğu görülmektedir. En çok arzu edilen beceriler arasında gösterilen eleştirel düşünme, genel olarak bireyin ne yapacağına ve neye inanacağına karar vermesi için analitik, değerlendirmeye yönelik, bilinçli yargılarda bulunması olarak ele alınmaktadır. İkili düşünme ise olay, olgu ya da durumları “ya hep ya hiç”, “doğru ya da yanlış”, “iyi ya da kötü”, şeklinde ikiye ayıran genelleyici, kutuplaştırıcı bir düşünme biçimidir. Literatür dini inanç ve kurumların bilgi edinme sürecini etkilediğini göstermekte, dindarlığın çoğunlukla dogmatik özellik olarak ele alınan ikili düşünmeyle ilişkili olduğu öne sürülmektedir. Bununla birlikte bilişsel kategorileri olumlu ve olumsuz değişkenlerle ilişkilendirmek tartışmalıdır. Bu çalışmada dini motivasyonun bireyin düşünme şekli ile ilişkisi incelenmiş; bu bağlamda dini motivasyon ile eleştirel düşünme, ikili düşünme değişkenleri arasındaki ilişkiler anlaşılmasına çalışılmıştır. Nicel desende tasarlanan bu araştırmanın örneklemi Afyon Kocatepe Üniversitesi'nin çeşitli bölümlerinde öğrenim gören 365 öğrenciden oluşmaktadır. Veriler sosyo-demografik bilgi formu, İçsel Dini Motivasyon Ölçeği, Eleştirel Düşünme Eğilimi Ölçeği ve İkili Düşünme Ölçeği kullanılarak elde edilmiştir. Çalışmada elde edilen veriler SPSS 28 programıyla çözümlenmiş, bu süreçte sürekli değişkenler arasındaki ilişkinin yönünü ve derecesini saptamak amacıyla pearson korelasyon analizi ve basit doğrusal regresyon analizi kullanılmıştır. Ele alınan değişkenler arasında aracı değişken etkisinin analizi için Hayes'in SPSS uyumlu PROCESS makrosu kullanılmıştır. Araştırmada içsel dini motivasyon ile ikili düşünme arasında düşük düzeyde ($r = ,15, p < ,01$), içsel dini motivasyon ile eleştirel düşünme eğilimi arasında yine düşük düzeyde ($r = ,14, p < ,01$) anlamlı ilişki, ikili düşünme ile eleştirel düşünme eğilimi arasında düşük düzeyde ($r = ,14, p < ,01$) anlamlı ilişki tespit edilmiştir. Literatürde eleştirel düşünme ve ikili düşünme birbirine zıt yapılar olarak yorumlanmakta, aralarında negatif korelasyon beklenmektedir. Ancak araştırmamızda bu iki değişken arasında anlamlı pozitif korelasyon bulunmuştur. Buna binaen araştırmada ikili düşünme ve eleştirel düşünme arasında bulunan bu ilişkide dindarlığın bir rolü olup olmadığı anlaşılmasına çalışılmış ve bu ilişkide dindarlığın aracı bir rolünün olduğu görülmüştür ($\gamma = ,0116$; $SE = ,0069$; $95\% CI [,0011; ,0276]$). Diğer bir ifadeyle içsel dini motivasyonun modele dahil edilmesiyle ikili düşünmenin eleştirel düşünme eğilimi üzerindeki etkisi azalmıştır. Literatürde eleştirel düşünme eğilimiyle dini yönelim arasındaki ilişki hakkında farklılaşan bulgular mevcuttur. Bu durum farklı dindarlık türleri ve dindarlıkta bireysel farkların önemine işaret etmektedir. İslam inancının bireyleri düşünmeye, sorgulamaya motive ettiği; Kur'an-ı Kerim'de akletmeye, düşünmeye yönelik davetler olduğu görülmektedir. Araştırmada elde edilen bulgudan hareketle İslam inanç sisteminin bireyleri eleştirel düşünme eğilimine sevk ettiği yorumunu yapmak mümkündür. Yine İslam inancı değerlendirildiğinde ikili düşünmeye uygun yapılar olduğu öne sürülebilir. Cennet-cehennem, sevap-günah, hayır-şer, melek-şeytan, dünya-ahiret, doğu-batı, aydınlık-karanlık, iman-inkar zıtlıkları hem temel İslam kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'de hem de onu yorumlayan metinlerde karşımıza çıkmaktadır. Bu açıdan araştırma bulgularında elde edilen ikili düşünme ile içsel dini motivasyon arasındaki ilişki beklenebilir bir ilişkidir. Araştırmanın bir diğer bulgusu ikili düşünme ve eleştirel düşünme arasında pozitif yönlü anlamlı ilişki olması ve bulunan bu ilişkide dindarlığın aracı bir rolünün olmasıdır. Bu bulgu içsel dini motivasyonun, özelden de İslam inancıyla şekillenen dindarlığın bilişsel stiller üzerindeki özgün rolü olarak değerlendirilebilir. İslam inancının hem açık fikirlilik, durumu farklı açılardan değerlendirme, yargıyı geciktirme, doğruyu arama isteği, kanıt arama eğilimi gibi eleştirel düşünmeyle bağlantılı düşünme becerilerine; hem de genelleyici ve kutuplaştırıcı yönü ön planda olan ikili düşünme stiline yakınlık oluşturduğu söylenebilir. Bu bilgilerden hareketle İslam inancı etkisiyle şekillenen sosyo-kültürel bağlamlarda yetişen inananlarda ikili ve eleştirel düşünmeye yönelik kavramsal bir hazırlık bulunacağı öne sürülebilir. İkili düşünme ve eleştirel düşünme arasındaki ilişkide içsel dini motivasyonun aracı rolde oluşu bulgusundan anlaşıldığı üzere içsel dini motivasyonun ikili düşünmeye uygun olarak hızlı karar verme, bilgiyi kategorileme gibi avantajlara sahip olduğu, aynı zamanda eleştirel düşünme eğilimini destekleyerek ikili düşünmenin katılığında koruduğu yorumunu yapmak mümkündür.


Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Dini Motivasyon, Eleştirel Düşünme, İkili Düşünme, Biliş


 meryemsahin@aku.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0003-0566-8862>

 mgultekin1@hotmail.com

 <https://orcid.org/0000-0003-2697-0956>

 ahmedibusra@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0001-7388-7886>

Cite: Şahin, Meryem-Ahmedi, Büşra Kılıç-Gültekin, Mücahit. “Religiosity and Cognition: The Relationships Between Intrinsic Religious Motivation, Critical Thinking, and Dichotomous Thinking”. *Cumhuriyet Theology Journal* 27/1 (June 2023), 281-296. <https://doi.org/10.18505/cuid.1238218>

Atf: Şahin, Meryem-Ahmedi, Büşra Kılıç-Gültekin, Mücahit. “Dindarlık ve Biliş: İçsel Dini Motivasyon ile Eleştirel Düşünme ve İkili Düşünme Arasındaki İlişkiler”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 27/1 (Haziran 2023), 281-296. <https://doi.org/10.18505/cuid.1238218>

Giriş

“Eğer aklınızı kullanabiliyorsanız,
O, doğunun da, batının da ve bunlar arasında olan her şeyin Rabbidir” dedi (Musa)¹

Hem dinin/vahyin hem de aklın/bilimin insanı ve evreni anlamaya ve anlamlandırmaya dönük ortak bir amacı bulunmaktadır. Bununla birlikte din-bilim ve vahiy-akıl ilişkisi düşünce tarihinin önemli sorunsallarından biri olmuştur.² Çatışma tezine dayanan perspektif din ve bilim arasında ontolojik, epistemolojik ve metodolojik uyumsuzluklar olduğunu öne sürmüştür.³ Ancak din ve bilim arasındaki ilişkinin iki kutuplu olarak değerlendirilemeyeceği; “uyum”, “özdeşlik”, “birbirinden bağımsız olma” gibi farklı ilişki biçimlerinin olabileceği ifade edilmiştir.⁴ Yine örneğin Fârâbî, İbn-i Sînâ gibi İslam filozofları akıl, vahiy ve felsefe arasında bir çatışma değil uzlaşma olduğunu öne sürmüşlerdir.⁵

Bu tartışmaların doğal bir sonucu olarak din psikolojisi alanında dindar kişilerin düşünme biçimleri çeşitli araştırmalara konu olmuş; farklı dindarlık yönelimlerinin bilişsel şemalar, kalıp yargılar, ön yargılar gibi bilişsel yapının parçalarıyla ilişkisi incelenmiştir.⁶ Biliş kavramını duyuşal girdilerin dönüştürüldüğü, azaltıldığı, yeniden gözden geçirildiği, öznel içeriğe sahip bir süreç olarak tanımlayan Neisser’e göre her psikolojik fenomen aynı zamanda bilişsel bir fenomendir.⁷ Diğer bir ifadeyle kişi, nesnel gerçekliği sübjektif gerçekliğe dönüştürerek bir takım bilişsel şemalar edinir. Bilişsel yapının ayrılmaz bir parçası olan şemaların⁸ bir çeşidi de kalıp yargılardır.⁹ Kalıp yargılar karmaşık sosyal gerçekliği basitleştirme, kişinin kendi inançlarıyla ve dünya görüşüyle uyumlu hale getirme ihtiyacını karşılar. Sosyal gerçekliği anlamlandırmaya ve hayatı kolaylaştırmaya hizmet eden kalıp yargılar bir mesnede dayanmadan verilen hüküm anlamına gelen ön yargıların da temelini oluşturarak dogmatik kişilik yapısına yol açabilir.¹⁰ Açık ve kapalı zihin ayrımı yapan Rokeach’a göre dogmatik kişilik fikirlerinin değişmesine dirençli, yeni fikirlere kapalı, otoriter olma eğilimindedir ve hoşgörüsüzlükle karakterizedir. Dogmatikler aynı zamanda ara tonları göremeyen, siyah-beyaz şeklinde ikili düşünme (dikotomik) eğilimindedirler. Bu özellikler kapalı zihin olarak kavramsallaştırılmıştır. Açık zihin ise dogmatizmin tersine nesnel düşünme ve hoşgörülle ilişkilidir.¹¹ Yapılan bazı çalışmalar dindarlık ile dogmatizmin arasındaki pozitif korelasyona işaret etmiş; bir dine inanmanın otoriteye bağımlı, ön yargılı ve hoşgörüsüz kişiliklere yol açtığını öne sürmüştür.¹²

Bununla birlikte dindarlık ile düşünme stilleri arasındaki ilişkinin niteliği tartışılmaya devam etmektedir. Yapılan bazı araştırmalarda inananlarla inanmayanların farklı bilişsel stillere sahip olduğu;¹³ dindarlığın eleştirel ve analitik düşünme becerileriyle negatif ilişkili olduğu öne sürülmüştür.¹⁴ Son zamanlarda Rokeach’ın kapalı zihin kavramına benzer bir düşünme stili olan ikili düşünmeden söz edilmektedir. Dini yönelim ile üst düzey düşünme becerileri arasında kabul edilen eleştirel düşünme arasındaki ilişkiyi inceleyen az sayıdaki çalışmaya karşın, doğrudan ikili düşünme ile dindarlık arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmaya rastlanmamıştır. Diğer taraftan düşünme stilleri hakkında Müslüman örneklerde yapılan çalışmaların oldukça sınırlı olduğu görülmektedir. Bu araştırma İslam dini özelinde dindarlık ile eleştirel düşünme ve ikili düşünme eğilimleri arasındaki ilişkilere odaklanmaktadır.

¹ Kur’ân-ı Kerim’in Türkçe Anlamı, çev. Ali Bulaç (İstanbul: Girişim Yayınları), eş-Suarâ 26/28.

² Ömer Mahir Alper, “İslam, Akıl ve Hakikat”, *Milel ve Nihal İnanç Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 7/3 (2010), 39-72; Ali Coşkun, “Din, Bilim ve Felsefe İlişkileri”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 18/1 (2018), 213-229.

³ Cüneyt Coşkun, “Din-Bilim İlişkisi ve Çatışmanın Dinamiği”, *Bilimname* 27/2 (2019), 1057-1084.

⁴ Ali Coşkun, “Din, Bilim ve Felsefe İlişkileri”, 213-229

⁵ Ömer Mahir Alper, “İslam, Akıl ve Hakikat”, 39-72.

⁶ bk. Jonathon Baron, “Religion, Cognitive Style, and Rational Thinking”, *Current Opinion in Behavioral Sciences* 34 (2020), 64-68; Micahel V. Bronstein vd., “Belief in Fake News is Associated with Delusionality, Dogmatism, Religious Fundamentalism, and Reduced Analytic Thinking”, *Journal of Applied Research in Memory and Cognition* 8/1 (2019), 108-117; Will M. Gervais vd., “Analytic Atheism: A Cross-Culturally Weak and Fickle Phenomenon?”, *Judgment and Decision Making* 13/3 (2018), 268-274; Adil S. Sarıbay – Onurcan Yılmaz, “Analytic Cognitive Style and Cognitive Ability Differentially Predict Religiosity and Social Conservatism”, *Personality and Individual Differences* 114 (2017), 24-29; Gordon Pennycook vd. “Atheists and Agnostics are More Reflective than Religious Believers: Four Empirical Studies and a Meta-Analysis”, *PLoS One* 11/4 (2016), e0176586; Miron Zuckerman vd., “The Negative Intelligence–Religiosity Relation: New and Confirming Evidence”, *Personality and Social Psychology Bulletin* 46/6 (2020), 856-868.

⁷ Ulric Neisser, *Cognitive Psychology* (New York and London: Psychology Press, 2014), 4.

⁸ M. Hakan Türkçapar, *Bilişsel Terapi* (Ankara: HYB Yayıncılık, 2014), 73.

⁹ Çiğdem Kağıtçıbaşı, *Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar: Sosyal Psikolojeye Giriş* (İstanbul: Evrim Kitap, 2014), 124; Adem Şahin, “Din Psikolojisinde Bilişsel Yaklaşım: Mcintosh’un ‘Bilişsel Bir Şema Olarak Din’ Teorisi Örneği”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/23 (2007), 35-50.

¹⁰ İbrahim Gürses, “Önyargının Nedenleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1(2005), 143-160; Asım Yapıcı, *Din Kimlik ve Ön Yargı: Biz ve Onlar* (Adana: Karahan Kitabevi, 2004), 35.

¹¹ Milton Rokeach, *The Open and Closed Mind: Investigations into the Nature of Belief Systems and Personality Systems* (New York: Basic Books, 1960).

¹² İbrahim Gürses, “Dogmatik Zihnin Bazı Özellikleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (2002), 183-192.

¹³ Onurcan Yılmaz, “Cognitive Styles and Religion”, *Current Opinion in Psychology* 40 (2021), 150-154.

¹⁴ James A. Wilson, “Reducing Pseudoscientific and Paranormal Beliefs in University Students Through a Course in Science and Critical Thinking”, *Science & Education* 27 (2018), 183-210.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Eleştirel Düşünme

En çok arzu edilen 21. yüzyıl becerileri arasında gösterilen eleştirel düşünme¹⁵ Milli Eğitim Bakanlığı tarafından 2005-2006 eğitim-öğretim yılından itibaren uygulamaya konulan ilköğretim programında da öğrencilere kazandırılması gereken ortak becerilerden biri olarak belirlenmiştir.¹⁶ TDK eleştiri kelimesini “Bir insanı, bir eseri, bir konuyu, doğru ve yanlış yönlerini bulup göstermek maksadıyla inceleme işi” olarak tanımlamaktadır.¹⁷ Eleştirel düşünmenin literatürde pek çok farklı tanımı yapılmıştır. Evancho eleştirel düşünmeyi bireyin ne yapacağına ve neye inanacağına karar vermesi için analitik, değerlendirmeye yönelik bilinçli yargılarda bulunması ve bu yargıları ifade etmesi olarak tanımlanmaktadır.¹⁸ Ruggiero’ya göre eleştirel düşünmenin özü değerlendirmedir; iddia ve argümanların test edilip hangilerinin değerli hangilerinin değersiz olduğuna karar verilen bir süreçtir.¹⁹ Ennis’e göre ise eleştirel düşünme, ne yapılacağına, neye inanılacağına karar vermeye odaklanmış yansıtıcı ve mantıklı düşünme anlamına gelmektedir.²⁰ Söylemez yapılan seksenden fazla tanımda geçen anahtar kavramları çıkarmış, bu kavramların da “amaçlı ve kasıtlı eylem, bilgi toplama, akıl yürütme, esneklik, çıkarımda bulunma, değerlendirme, uygulama” başlıkları altında sınıflandırılabileceğini belirtmiştir.²¹ Diğer taraftan eleştirel düşünmenin “eğilim” ve “beceri” olmak üzere iki boyutundan söz edilmektedir.²² Eğilim eleştirel düşünmek için ilgiyi, motivasyonu, yatkınlığı içerirken; beceri eleştirel düşünmenin bileşenlerini uygulayabilmeyi ifade eder. Yapılan çalışmalarda bilgilendirilme isteği, açık fikirlilik, merak, durumu farklı açılardan görme isteği, yargıyı geciktirme eğilimi, şüpheli düşünme isteği, doğruyu arama isteği, kanıt arama eğilimi, başkalarının düşüncelerine saygı gösterme eğilimi, neden arama eğilimi, seçenekler arama eğilimi gibi çok sayıda eleştirel düşünme eğilimi olduğu ortaya konulmuştur.²³ Eleştirel düşünebilmek için eleştirel düşünmeye istekli olmak gerektiği belirtilmektedir;²⁴ eleştirel düşünme eğilimleri ve eleştirel düşünme becerileri arasında pozitif bir ilişki olduğu ifade edilmektedir.²⁵ Diğer taraftan eleştirel düşünmeyi yaş, cinsiyet, zeka, din algısı, sosyo-ekonomik düzey, eğitim ve anne-baba tutumları gibi faktörler etkilemektedir.²⁶

Egosantrik ve sosyosantrik düşünme biçimini etkisizleştirmenin bir yolu olarak eleştirel düşünmenin önemi araştırmacılar ve pek çok ülkenin eğitim sistemi tarafından kabul görmüştür.²⁷ Paul ve Elder eleştirel düşünmenin bir ihtiyaç olduğunu kitle iletişim araçlarının insanlar üzerindeki belirleyici gücü, bireylerin artan sayıda ideolojik propagandaya maruz kalması, şiddetin bir savunma biçimi olarak giderek yaygınlaşması gibi gerekçelerle açıklamaktadır.²⁸ Ona göre eleştirel düşünmenin kötü alışkanlıklar, kişisel inanç ve değerler, anahtar kararlar ve yaşam politikası gibi geniş bir uygulama alanı vardır. Güvenilir kaynaklar arama, açık fikirli olma²⁹ kendi düşünme biçiminin ve ön kabullerinin farkında olma, kanıtlar karşısında fikirlerini değiştirebilme³⁰ eleştirel düşünebilen kişilerin sahip olduğu bazı özelliklerdir. Geniş bir olumlu değişken yelpazesıyla ilişkili olan eleştirel düşünmenin bireylere kazandırılması için konu tabanlı, içerik temelli, beceri temelli ve karma yaklaşım gibi farklı yöntemler uygulanmaktadır.³¹

¹⁵ Jill Casner Lotto – Linda Barrington, *Are They Really Ready to Work? Employers’ Perspectives on the Basic Knowledge and Applied Skills of New Entrants to the 21st Century U.S. Workforce* (Washington: Partnership for 21st Century Skills, 2006).

¹⁶ İbrahim Yaşar Kazu - Mustafa Şentürk, “İlköğretim Programının Eleştirel Düşünmeyi Geliştirmesine İlişkin Öğretmen Görüşleri”, *International Online Journal of Educational Sciences* 2/1 (2010), 244-266.

¹⁷ Türk Dil Kurumu Sözlükleri Güncel Türkçe Sözlük, “Eleştiri” (Erişim 17 Ocak 2023).

¹⁸ Susan Ranno Evancho, *Critical Thinking Skills and Dispositions Of The Undergraduate Baccalaureate Nursing Student* (Connecticut: Southern Connecticut State University, Yüksek Lisans Tezi, 2000).

¹⁹ Vincent Ryan Ruggiero, *Eleştirel Düşünme İçin Bir Rehber* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2017), 52.

²⁰ Robert H. Ennis, *A Taxonomy Of Critical Thinking Skills: Theory And Practice* (Freeman, 1986).

²¹ Söylemez, “İçerik analizi: Eleştirel düşünme”, 671-696.

²² Robert H. Ennis, “A Logical Basis for Measuring Critical Thinking Skills”, *Educational Leadership* 43/2 (1985), 44-48.

²³ Cenk Akbıyık, *Eleştirel Düşünme Eğilimleri ve Akademik Başarı* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002); Mücahit Gültekin, *Eleştirel Düşünme Becerilerini Geliştirme Programının Lise Öğrencilerinin Otomatik Düşünceleri Üzerindeki Etkisi* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013).

²⁴ Söylemez, “İçerik analizi: Eleştirel düşünme”, 671-696.

²⁵ Serap Emir, “Öğretmenlerin Düşünme Stillerinin Eleştirel Düşünme Eğilimlerini Yordama Gücü (İstanbul-Fatih Örneği)”, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri* 13/1 (2013), 325-347.

²⁶ Kürşad Yılmaz, *Eleştirel ve Analitik Düşünme* (İstanbul: Pegem Yayınları, 2021), 135.

²⁷ Eray Eğmir - Gürbüz Ocak, “Eleştirel Düşünme Becerisi Öğretim Programı Tasarısının Öğrencilerin Yansıtıcı Düşünme Becerilerine Etkisi”, *Kuramsal Eğitim Bilim Dergisi* 11/3 (2018), 431-456.

²⁸ Richard Paul - Linda Elder, *Critical Thinking Tools For Taking Charge of Your Professional and Personal Life* (New Jersey: Prentice Hall, 2002).

²⁹ Stephen P. Norris - Robert H. *Evaluating Critical Thinking. Teaching Thinking* (Critical Thinking Books & Software: Pasific Grove, 1989).

³⁰ Bruce R. Reichenbach, *Introduction To Critical Thinking* (New York: MC Graw Hill, 2001).

³¹ Eğmir - Ocak, “Eleştirel Düşünme Becerisi Öğretim Programı Tasarısının Öğrencilerin Yansıtıcı Düşünme Becerilerine Etkisi”, 431-456.

1.2. İkili Düşünme

Bilişsel şemalar, kalıp yargılar ve kapalı zihinle ilişkili olan ikili düşünme; olay, olgu ya da durumları “ya hep ya hiç”, “doğru ya da yanlış”, “iyi ya da kötü”, “olumlu ya da olumsuz” şeklinde ikiye ayıran genelleyici, kutuplaştırıcı bir düşünme biçimidir.³² Dünyayı siyah ya da beyaz görme eğilimi olarak ifade edilebilecek ikili düşünme eğilimi, karmaşık olmayan yapısıyla özellikle belirsiz durumlarda daha hızlı muhakeme yapılması, belirli bir düzeyde yargıya varmak için çok fazla kaynağa ihtiyaç duyulmaması³³ gibi özelliklerinden dolayı insanın hayatta kalmasını kolaylaştıran bilişsel stillerden biri olarak ele alınmaktadır.³⁴ Bu düşünme şekli hızlı karar vermeyi ve bilgiyi kategorize etmeyi kolaylaştırması sayesinde hayatta kalma yeteneklerini en üst düzeye çıkarmak için bireyin kaynaklarından tasarruf etmektedir.³⁵ Bununla birlikte bu düşünme şekli literatürde çoğunlukla negatif süreçlerle ele alınmakta, Beck ikili düşünmeyi bilişsel bir çarpıtma olarak değerlendirmektedir.³⁶ Rokeach da ikili düşünme ile ilişkilendirdiği kapalı fikirliliği düşüncelerde çok katı olunması, belirsizliğe tahammülsüzlük ve yeni bilgilerle baş edememe olarak tanımlamaktadır.³⁷ İntihar davranışı,³⁸ saldırganlık ve öfke,³⁹ kişilik bozuklukları,⁴⁰ negatif mükemmeliyetçilik⁴¹ ile ikili düşünmenin ilişkili olduğunu ortaya koyan araştırmalar bulunmaktadır. İkili düşünme üzerine yapılan araştırmaları inceleyen bir kapsam belirleme çalışmasında ikili düşünmenin saldırganlık, yeme bozuklukları, belirsizliğe tahammülsüzlük, mükemmeliyetçilik, depresyon ve önyargı gibi sorunların yanı sıra karanlık üçlüyle (narsizm, makyavelizm, psikopati) de ilişkili olduğu belirtilmiştir.⁴²

İkili Düşünme Envanteri geliştiren Oshio bu düşünme stiline “ikiye bölme tercihi”, “ikili düşünme inanç” ve “yarar ve zarar düşüncesi” olmak üzere 3 boyut içerdiğini göstermiştir.⁴³ İkiye bölme tercihi karışıklık ve belirsizlik yerine açıklık ve farklılığı tercih eden düşünme stilini, ikili düşünme inanç tarzı dünyadaki her şeyin “siyah-beyaz”, “iyi-kötü”, “kazan-kaybeden” olarak iki ayrı gruba ayrılabilceği inancını, yarar-zarar düşüncesi ise herhangi bir durumda faydaya erişmeyi ve zarardan kaçınmayı ifade etmektedir. Üst düzey bilişsel beceriler gerektiren eleştirel düşünmenin önemli bir özelliği karmaşık, kapsamlı ve esnek bir düşünme süreci olmasıdır.⁴⁴ Eleştirel düşünmenin bu bakımdan “siyah beyaz düşünme” olarak da tanımlanan ikili düşünmeyle negatif korelasyona sahip olması beklenebilir.

1.3. Dindarlık, Eleştirel Düşünme ve İkili Düşünme Arasındaki İlişkiler

Dine ve dinî uygulamalara yönelik güdülenmeleri ifade etmek için kullanılan dinî yönelim kavramının “dışsal” ve “içsel” olmak üzere iki boyutu olduğu ifade edilmektedir.⁴⁵ İçsel ve dışsal dindarlık kavramları pek çok araştırmacı tarafından aynı zamanda birer motivasyon olarak değerlendirilmektedir.⁴⁶ Dindarlık tiplerini içsel (ya da iç güdümlü) ve dışsal (ya da dış güdümlü) olarak ilk kez ikiye ayıran Allport ve Ross’a⁴⁷ göre dışsal yönelime sahip olan kişiler dine araçsal olarak yaklaşır ve dini kendi amaçları için kullanmaya eğilimlidirler. İçsel yönelime sahip olan kişiler ise dinin kendisiyle motive olurlar, dinî ilke ve pratikleri içselleştirmişlerdir ve ne denli güçlü olursa olsun diğer ihtiyaçlar onlar için dine

³² Kamran Aliyev, *İkili Düşünme Ölçeğinin Türkçe Formunun Geçerlilik ve Güvenilirlik Çalışması* (Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Ana Bilim Dalı, Tıpta Uzmanlık Tezi, 2018); Gülberk Kütahya, *Yetişkin Kadınlarda Yeme Bozukluklarında Dikotomi Düşünce (Dteds) Ölçeğinin Beslenme Durumu İle İlişkinin Saptanması* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Atsushi Oshio, “Development and Validation of the Dichotomous Thinking Inventory”, *Social Behavior and Personality: An International Journal* 37/6 (2009), 729-741.

³³ Hal R. Arkes, “Costs and Benefits of Judgment Errors: Implications For Debiasing”, *Psychological Bulletin* 110/3 (1991), 486-489; Martie G. Haselton vd., “The Evolution of Cognitive Bias”, *The Handbook of Evolutionary Psychology* (2015), 724-746.

³⁴ C. Neil Macrae - Gaden V. Bodenhausen, “Social Cognition: Thinking Categorically About Others”, *Annual Review of Psychology* 51/1 (2000), 93-120.

³⁵ Takahiro Mieda vd., “Dichotomous Thinking and Cognitive Ability”, *Personality and Individual Differences* 169 (2021), 110008.

³⁶ Aaron T. Beck, “Cognitive Therapy: A 30-year Retrospective”, *American Psychologist* 46/4 (1991), 368-375.

³⁷ Rokeach, *The Open and Closed Mind: Investigations into the Nature of Belief Systems and Personality Systems*.

³⁸ Ann M. Litinsky - Nick Haslam, “Dichotomous Thinking as a Sign of Suicide Risk on the TAT”, *Journal of Personality Assessment* 71/3 (1998), 368-378.

³⁹ Atsushi Oshio vd., “Younger People, and Stronger Effects of All-Or-Nothing Thoughts on Aggression: Moderating Effects of Age on the Relationships Between Dichotomous Thinking and Aggression”, *Cogent Psychology* 3/1 (2016), 1244874.

⁴⁰ Oshio, “Development and Validation of the Dichotomous Thinking Inventory”, 729-741.

⁴¹ Sarah J. Egan vd., “The Role of Dichotomous Thinking and Rigidity in Perfectionism”, *Behaviour Research and Therapy* 48/8 (2007), 1813-1822.

⁴² Bruno Bonfá-Araujo vd., “Seeing Things in Black-and-White: A Scoping Review on Dichotomous Thinking Style1”, *Japanese Psychological Research* 64/4 (2022), 461-472.

⁴³ Oshio, “Development and Validation of the Dichotomous Thinking Inventory”, 729-741.

⁴⁴ Meral Güven - Dilruba Kürüm, “Öğrenme Stilleri ve Eleştirel Düşünme Arasındaki İlişkiye Genel Bir Bakış”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6/1 (2006), 75-89.

⁴⁵ Gordon W. Allport - Michale J. Ross, “Personal Religious Orientation and Prejudice”, *Journal of Personality and Social Psychology* 5/4 (1967), 432-443.

⁴⁶ Faruk Karaca, “Din Psikolojisinde Metot Sorunu ve Bir Dindarlık Ölçeğinin Türk Toplumuna Standardizasyonu”, *Ekev Akademi Dergisi* 3/1 (2001), 187-201.

⁴⁷ Allport - Ross, “Personal Religious Orientation and Prejudice”, 432.

oranla daha az nihai öneme sahiptir.⁴⁸ Dini yönelimi “içsel” ve “dışsal” olarak ayıran bu model dini davranış araştırmalarında sıkça kullanılsa da kimi eleştiriler de getirilmiştir. Örneğin bazı uzmanlar “amaç” ve araç” temelli bir ayırma itiraz etmiş; her yönelimin kendine özgü bir araç ve amacının olduğunu belirtmişlerdir. Bazı araştırmacılar ise dışsal yönelimi “bireysel” ve “sosyal” olmak üzere ikiye ayırmışlardır. Ancak bütün bu eleştirilere rağmen Allport ve Ross’un yaptığı ayırım dini davranış konusunda yapılan araştırmalarda yaygın bir şekilde kullanılmaya devam etmiştir.⁴⁹ Dini yönelimi iç güdümlü ve dış güdümlü olarak ayırarak ele alan Batılı çalışmalarda dış güdümlü dindarlık önyargı ile daha fazla ilişkilendirilmektedir.⁵⁰ Ancak ülkemizde yapılan çeşitli araştırmalarda ise tam tersine iç güdümlü dindarlarda dış güdümlülere oranla önyargı ve dinsel dogmatizm daha yüksek bulunmuştur.⁵¹ Dolayısıyla bu ilişkileri detaylandıran çalışmalara ihtiyaç olduğu görülmektedir.

Newton ve McIntosh’un da belirttiği gibi din, bireylerin anlam dünyasını oluşturmanın hâlâ en güçlü yollarından biri olmaya devam etmektedir.⁵² Bu bakımdan dinî yönelimle ilişkisi incelenen konulardan biri de bilişsel motivasyonlar, düşünme tarzları, önyargı gibi değişkenleri ele alan “bilgi” konusudur.⁵³ Dinin bilişsel süreçlere etkisi bireyin dini açıdan nasıl motive olduğuna göre değişkenlik gösterebilmektedir. Örneğin önyargının doğası üzerine çalışmalar yapan Allport, dinin önyargı üzerindeki etkisini “paradoksal” olarak tanımlamıştır: “Önyargı yaratır, önyargıyı yok eder.”⁵⁴ Allport’un aktardığına göre dinlerini kişisel olarak özümsemiş “içselleştirmiş” kişiler daha az önyargılı iken, “kurumsallaşmış” din daha yüksek önyargıyla bağlantılıdır.⁵⁵ Günümüzde ise din, dindarlık ve önyargı arasındaki ilişkinin tek yönlü ve tek boyutlu olmadığı ifade edilmektedir. Teolojik arka plan, dini grubun özellikleri, dini grubun mevcut yapı içerisindeki yönetici veya azınlık olma durumu, bireylerin kişilik özellikleri gibi çok fazla değişken bu ilişkiye etki etmektedir.⁵⁶ Bunlarla birlikte dini inançla birlikte düşüncenin katılaşması, dogmatik düşüncenin artması ve bilişsel kapalılığın ortaya çıktığı ifade edilmektedir.⁵⁷

Bilişli ikili süreç modeliyle açıklayan teoriler insan düşüncesinin “analitik, rasyonel süreçler” ve “sezgisel, deneyimsel süreçler” olarak kategorize edilebileceğini öne sürmektedir. Sezgisel, deneyimsel süreçler Sistem 1 (Tip 1 de denilmektedir), analitik, rasyonel süreçler ise Sistem 2 (Tip 2 de denilmektedir) olarak isimlendirilmektedir.⁵⁸ Sistem 1 olarak isimlendirilen bilişsel süreçler sezgisel, otomatik, duygulardan daha çok etkilenen ve daha az çaba gerektiren süreçler olarak tanımlanırken, Sistem 2 analitik, kontrollü, duygulardan daha az etkilenen ve daha çok çaba gerektiren süreçler olarak tanımlanmaktadır.⁵⁹ Bilişin ikili süreç modeli ile dindarlığı inceleyen araştırmaların çoğunluğu dindarlığı Sistem 1 ile ilişkili bulmuştur.⁶⁰ Sistem 1 ile ilişkilendirilen düşünme biçimine sahip olan kişilerin dinsel ve paranormal inançları daha fazla benimsediği, komplo teorilerine ve sahte haberlere daha çok inandığı, geleneksel ve ahlaki değerlere daha çok önem verdiği, daha az bireyci davranışlar sergilediği öne sürülmüştür.⁶¹ Yapılan bazı çalışmalar içsel ve dışsal dinî yönelimin analitik düşünme ile negatif korelasyona sahip olduğunu ortaya koyarken⁶² başka çalışmalar içsel dinî

⁴⁸ Allport - Ross, “Personal Religious Orientation and Prejudice”, 432; Hüseyin Certel, *Din Psikolojisi* (Isparta: Berivan Yayıncılık, 2016), 192; Ali Köse - Ali Ayten, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Timaş Yayınları), 115.

⁴⁹ Abdullah S. Er-Ruveyte - Ali Ayten, “Dini Yönelim Boyutlarının Kişiliğin Beş Boyutu İle İlişkisi (Amprik Bir Araştırma)”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/2 (2014), 133-148.

⁵⁰ Micahel J. Donahue - Michael E. Nielsen, “Dini Tutumlar ve Sosyal Davranış”, çev. Suzan Ceylan, *Din ve Maneviyat Psikolojisi: Temel Yaklaşımlar ve İlgili Alanları*, çev. ed. İhsan Çapçioğlu - Ali Ayten (Ankara: Phoenix yayınları, 2013), 541-572.

⁵¹ Asım Yapıcı - Hasan Kayıklık, “Dinsel Eğilimle Ön Yargı ve Hoşgörüsüzlük Arasındaki İlişkiler Üzerine Psikolojik Bir Araştırma”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* 14/1 (2005), 413-426; İbrahim Gürses, *Kölelik ve Özgürlük Arasında Din: Üniversite Öğrencileri Üzerinde Sosyal Psikolojik Bir Araştırma* (Bursa: Arasta Yayınları, 2001); Hasan Kayıklık, “Çeşitli Meslek Gruplarında Dinsel Eğilim ile Hoşgörüsüzlük Arasındaki İlişki”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2001), 124-135.

⁵² Taylor Newton - Daniel N. McIntosh, “Unique Contributions of Religion to Meaning”, *The Experience of Meaning in Life*, ed. Joshua A. Hicks - Clay Routledge (Springer, 2013), 257-269.

⁵³ Gordon W. Allport, *Önyargının Doğası*, çev. N. Nirven (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Kültür Yayınları, 2016); Hasan G. Bahçekapılı - Onurcan Yılmaz, “The Relation Between Different Types of Religiosity and Analytic Cognitive Style”, *Personality and Individual Differences* 117 (2017), 267-272; Barret vd., “Cognitive Motivation and Religious Orientation”, 461-474; Jay L. Michaels vd., “Individual Differences in Religious Motivation Influence How People Think”, *Journal for the Scientific Study of Religion* 60 (2021), 64-82.

⁵⁴ Allport, *Önyargının Doğası*, 493.

⁵⁵ Allport, *Önyargının Doğası*, 502.

⁵⁶ Yapıcı, *Din, Kimlik ve Önyargı: Biz ve Onlar*, 134.

⁵⁷ Yusuf Emre, *Üniversite Öğrencilerinde Mizah Anlayışı ve Dindarlık: Çukurova Üniversitesi Örneği* (Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019).

⁵⁸ Jonathan St. B. T. Evans - Keith E. Stanovich, “Dual-process Theories of Higher Cognition: Advancing the Debate”, *Perspectives on Psychological Science* 8/3 (2013), 223-241; Daniel Kahneman, *Hızlı ve Yavaş Düşünme*, çev. Filiz Deniztekin (İstanbul: Varlık yayınları), 26-27.

⁵⁹ Gerry Stoker vd., “Fast Thinking: Implications for Democratic Politics”, *European Journal of Political Research* 55/1 (2015), 3-21.

⁶⁰ Anna J. Finley vd., “Revisiting the Relationship between Individual Differences in Analytic Thinking and Religious Belief: Evidence That Measurement Order Moderates Their Inverse Correlation”, *PLoS ONE* 10/9 (2015), e0138922.

⁶¹ Sinan Alper - Onurcan Yılmaz, *Sağcılığın ve Solculuğun Psikolojisi: Farklı Dünyaların İnsanları* (İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık, 2021), 33.

⁶² Bahçekapılı - Yılmaz, “The Relation Between Different Types of Religiosity and Analytic Cognitive Style”, 267.

motivasyonla analitik düşünme arasında pozitif korelasyon bulmuştur.⁶³ Diğer taraftan yapılan araştırmalar Sistem 2'nin "eleştirel düşünme" ile güçlü kavramsal bağlantılar gösterdiğini ortaya koyarken⁶⁴ "ya hep ya hiç" tarzındaki ikili düşünme ise eleştirel düşünmenin önündeki engellerden biri olarak değerlendirilmektedir.⁶⁵

Buna karşın bilişsel süreçleri ikili bir şekilde sınıflandırmak mümkün olsa da bu bilişsel kategorileri olumlu ve olumsuz değişkenlerle ilişkilendirmek tartışmalıdır. Örneğin Batıların ve Doğuların düşünme sistemlerini inceleyen Nisbett'e göre Batılılar nesnelere formel mantık kurallarıyla incelemeye ve kategorileştirmeye yatkınken, Doğular nesnelere içinde yer aldıkları geniş bağlam açısından bakmaktadır. Dünya Asyalılara Batılılara görüldüğünden daha karmaşık görünmekte ve onlar için olayların anlaşılması deterministik olmayan bir sürü etkeni göz önüne almayı gerektirmektedir. Bir başka ifadeyle Batılılar dünyayı analitik (parçacı) bir şekilde algılamakta, Doğular holistik (bütüncül) bir bakışa sahiptir ve her ikisinin de farklı avantaj ve dezavantajları vardır.⁶⁶

Dindarlık ve eleştirel düşünme arasındaki ilişki farklı uzmanlar tarafından tartışılmış; din eğitiminin nasıl verildiğine bağlı olarak dindarlığın eleştirel düşünmeyi destekleyebileceği ya da engelleyebileceği savunulmuştur. Örneğin, farklı düşünceleri anlamaya, sorgulamaya dayalı bir din eğitimi eleştirel düşünmeyi desteklerken, "kalıplı" din eğitimi alan kişinin kendisine aktarılan bilgileri pasif bir şekilde kabul edeceği; akıl yürütme, analiz, sentez, genelleme ve değerlendirme gibi zihinsel işlemleri "yap(a)mayacağı" belirtilmiştir.⁶⁷ Türkiye'deki ilköğretim 4-8. sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) programına eleştirel düşünmenin ne kadar yansıdığını inceleyen Öncel⁶⁸ eleştirel düşünmenin DKAB programının her safhasında önemli bir yer teşkil ettiğini bulmuştur. Dindarlık ve eleştirel düşünme arasındaki ilişkiyi inceleyen araştırmaların henüz yeterli sayıda olmadığını söylemek mümkündür. Örneğin eleştirel düşünme üzerine yazılan lisansüstü tezlerin bibliyometrik bir analizini yapan Batur ve Özcan⁶⁹ 2015-2019 yılları arasında yapılan 165 tezi incelemiş; "temel İslam bilimleri" ya da "din bilimleri" alanında yapılmış bir teze rastlamamıştır. Yılmaz Virlan⁷⁰ ise eleştirel düşünmeyle ilgili Türkiye'de 1999-2019 yılları arasında kapsayan lisansüstü tezleri incelemiş ve konu alanlarına göre frekanslarını çıkarmıştır. Araştırmanın sonucuna göre fen bilgisi (%22,71) en yüksek orana sahip alanken Din Kültürü alanında 3 tez (%1,31) çalışmada yer almıştır. Bununla birlikte yapılan araştırmalarda farklı sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir. Dinî yönelim ile eleştirel düşünme arasındaki ilişkiyi inceleyen bazı araştırmalar içsel dinî motivasyon ile eleştirel düşünme arasında pozitif korelasyon bulurken,⁷¹ bazı çalışmalarda ise dindarlık ve eleştirel düşünme arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki olduğu öne sürülmüştür.⁷² Son zamanlarda yapılan bir başka araştırmada ise içsel dini motivasyon ile eleştirel düşünme eğilimleri arasındaki ilişki incelenmiş, eleştirel düşünme eğilimi ile içsel dini motivasyon arasında yüksek düzeyde pozitif yönlü anlamlı ilişki bulunmuştur.⁷³

1.4. Amaç ve Önem

Literatür dini inanç ve kurumların bilgi edinme sürecini etkilediğini göstermektedir. Bu ilişkiden hareketle Ozorak dini bilginin insan davranışını şekillendirme tarzlarının anlaşılmasının psikolojik araştırmalar için en üst öncelik haline gelmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁷⁴ Literatürde dinî yönelim ile bilişsel işlevler,⁷⁵ bilişsel motivasyon⁷⁶ arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar bulunmakla birlikte dinî motivasyonu eleştirel düşünme eğilimiyle birlikte ele alan çalışma sayısı azdır. Özellikle Müslüman gruplarla dindarlık ve bilişsel stiller konusunu ele alan çalışmaların sayısı oldukça kısıtlıdır. Buradan

⁶³ Julie E. Yonker vd., "Primed Analytic Thought and Religiosity: The Importance of Individual Characteristics", *Psychology of Religion and Spirituality* 8/4 (2016), 298-308.

⁶⁴ Jean-François Bonnefon, "The Pros and Cons Of Identifying Critical Thinking With System 2 Processing", *Topoi* 37 (2018), 113-119.

⁶⁵ Gerald M. Nosich, *Disiplinlerarası Eleştirel Düşünme Rehberi* (Ankara: Anı Yayıncılık, 2018), 72, 82.

⁶⁶ Richard E. Nisbett, *Düşüncenin Coğrafyası: Doğular ve Batılılar Nasıl ve Neden Birbirinden Farklı Düşünürler?* (İstanbul: Varlık Yayınları, 2005), 13.

⁶⁷ Mehmet Coşkun, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmen Adaylarının Eleştirel Düşünme Eğilimleri (İlahiyat-Eğitim DKAB Karşılaştırması)", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17/1 (2013), 143-162.

⁶⁸ Eyüp Serkan Öncel, "İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programının Eleştirel Düşünme Becerileri Açısından İncelenmesi", *OPUS International Journal of Society Researches* 11/18 (2019), 2797-2829.

⁶⁹ Zekeriya Batur - Halil Ziya Özcan, "Eleştirel Düşünme Üzerine Yazılan Lisansüstü Tezlerin Bibliyometrik Analizi", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 9/2 (2020), 834-854.

⁷⁰ Ayşe Yılmaz Virlan, "Türkiye'de Yapılan Lisansüstü Eleştirel Düşünme Çalışmaları: Bir Alan İncelemesi", *Üniversite Araştırmaları Dergisi* 4/3 (2021), 254-261.

⁷¹ Bo-Shen Chen vd., "A Preliminary Study of the Relationship among Critical Thinking, Religious Motivation, Religious Devotion, and Homosexual Attitude in Taiwan", *Proceedings of the 5th ASEAN Conference on Psychology, Counselling, and Humanities (ACPCH, 2019)*.

⁷² M. Emrullah Duran, "Eleştirel Düşünme ve Dindarlık: Üniversite Öğrencileri Üzerine Nicel Bir Araştırma", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/43 (2021), 53-79.

⁷³ Ali Yüksel vd., "Eleştirel Düşünme Eğiliminin Dindarlık Üzerine Etkisi: İlahiyat Fakültesi Öğrencileri Örneği", *Turkish Academic Research Review* 6/3 (2021), 1086-1132.

⁷⁴ Elizabeth Weiss Ozorak, "Dine Bilişsel Yaklaşımlar", çev. Ali Ulvi Mehmedoğlu, *Din ve Maneviyat Psikolojisi: Temel Yaklaşımlar ve İlgili Alanları*, ed. İhsan Çapcıoğlu-Ali Ayten (Ankara: Phoenix Yayınları, 2013), 458.

⁷⁵ Hui Foh Foong vd., "Moderating Effect Of Intrinsic Religiosity On The Relationship Between Depression And Cognitive Function Among Community-Dwelling Older Adults", *Aging & Mental Health* 22/4 (2018), 483-488.

⁷⁶ Barret, "Cognitive Motivation and Religious Orientation", 461-474.

yola çıkararak bu araştırmada dindarlık ve biliş konusuna dair ikili düşünme, eleştirel düşünme ve içsel dini motivasyon arasındaki ilişkilerin incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda “İçsel dini motivasyon ile ikili düşünme arasında nasıl bir ilişki vardır?” “İçsel dini motivasyon ile eleştirel düşünme arasında nasıl bir ilişki vardır?”, İkili düşünme ve eleştirel düşünme arasında nasıl bir ilişki vardır?” sorularına yanıt aranmıştır.

2. Yöntem

Nicel desende tasarlanan bu çalışmada, iki veya daha fazla değişken arasında birlikte değişimin varlığını saptamayı amaçlayan ilişkisel tarama modeli benimsenmiştir. Bu bağlamda, ikili düşünme, içsel dini motivasyon ve eleştirel düşünme eğilimi arasındaki ilişkiler incelenmiş ve bu değişkenler arasındaki ilişkilerin betimlenmesi amaçlanmıştır.

2.1. Çalışma Grubu

Araştırmanın örneklemini 2021-2022 eğitim/öğretim yılı bahar döneminde Afyon Kocatepe Üniversitesi'nin çeşitli bölümlerinde öğrenim gören öğrencilerden oluşmaktadır. Çalışmanın örneklemini olasılığa dayalı olmayan örnekleme tekniklerinden kolay örnekleme tekniğiyle seçilmiştir. Çalışma grubu 99'u (%25,1) erkek, 296'sı (%74,9) kadın olmak üzere toplamda 395 katılımcıdan oluşmaktadır. Katılımcıların yaş aralığı 17-50 olup yaş ortalaması 21,19 (SS=2,78) olarak hesaplanmıştır. Çalışma grubunun sosyo-demografik özelliklerine dair bilgiler Çizelge 1'de sunulmuştur.

Çizelge 1. Katılımcıların Sosyo-Demografik Özellikleri

Table 1. Socio-Demographical Characteristics of the Participants

Kategorik Değişkenler	N	%	Kategorik Değişkenler	N	%
<i>Cinsiyet</i>			<i>Fakülte</i>		
Kadın	296	74,9	Eğitim Fakültesi	209	52,6
Erkek	99	25,1	Fen Edebiyat Fakültesi	74	18,8
<i>Algılanan Ekonomik Seviye</i>			Hukuk Fakültesi	21	5,3
Yetersiz	51	12,9	İslami İlimler Fakültesi	15	3,8
Orta Düzeyde	318	80,5	Mühendislik Fakültesi	32	8,1
Ortanın Üzerinde	26	6,6	Uygulamalı Bilimler	39	9,9
<i>Algılanan Ebeveyn Tutumu</i>			Diğer	5	1,5
İlgisiz	12	3			
Demokratik	128	32,4			
Otoriter	57	14,4			
Koruyucu	198	50,1			

2.2. Veri Toplama Araçları

Katılımcıların yaş, cinsiyet, algılanan gelir durumu, algılanan ebeveyn tutumu gibi sosyo-demografik özelliklerinin elde edilmesi amacıyla araştırmacılar tarafından hazırlanan sosyo-demografik bilgi formu kullanılmış, bununla birlikte ele alınan değişkenleri ölçen aşağıda bahsedilen üç ölçek kullanılmıştır.

2.2.1. İçsel Dini Motivasyon Ölçeği

Hoge tarafından geliştirilen ve Karaca tarafından Türkçe'ye uyarlanan ölçek tek boyut ve 10 maddeden oluşmaktadır. Çeşitli bileşenleri bulunan dindarlık olgusunun içsel boyutunu ölçmek amaçlı geliştirilen ölçek dini davranışların/pratiklerin sıklığını değil, dindarlığı derinlemesine ele alan bir içeriğe sahiptir (Örnek madde: Allah'ın varlığını her zaman güçlü bir şekilde hissederim). İçsel dini motivasyon kavramı içerik olarak farklı dinlerin mensuplarını da kapsamaktadır. 5'li Likert tipli (1: Fikrime çok aykırı; 5: Fikrime çok uygun) ölçeğin orijinal çalışmasındaki Kuder-Richardson güvenilirlik katsayısı .90⁷⁷; Türkçe'ye uyarlama çalışmasındaki Cronbach Alfa katsayısı .84'tür⁷⁸. Ölçeğin bu çalışmada elde edilen güvenilirlik katsayısı ise .90'dır.

2.2.2. İkili Düşünme Ölçeği

Oshio tarafından Japonca olarak geliştirilen ve Aliyev tarafından Türkçe'ye uyarlanan ölçek 3 boyut ve 15 maddeden oluşmaktadır. “İkiye bölme tercihi” boyutu belirsiz durumlardan kaçınan, netlik olmasını tercih eden bir düşünme stilini (örn. Neyin tehlikeli neyin güvenli olduğunun net olmasını isterim), “İkili düşünme inancı” boyutu dünyadaki her şeyin “siyah veya beyaz”, “iyi veya kötü” veya “kazanan veya kaybeden” gibi iki kategoriye ayrılabilirliği ve bu iki kategorilerin arasında geçiş olmadığı düşünme stilini (örn. İnsanlar iyi ve kötü şeklinde ikiye ayrılabilir), “Yarar ve Zarar Düşünmesi” boyutu her bir durumda kendi yararına nasıl erişebileceğini ve dezavantajları nasıl önleyeceğini düşünme stilini (örn. Bir şeyin “iyi” veya “kötü” şeklinde net olarak ayrılmasını isterim) yansıtmaktadır. 6'lı Likert tipi (1: Hiç uymuyor; 6: Tam uyuyor) ölçekten alınan yüksek puanlar ikili düşünme eğiliminin yüksekliğine işaret etmektedir. Ölçeğin orijinal

77 Dean R. Hoge, “A Validated Intrinsic Religious Motivation Scale”, *Journal for the Scientific Study of Religion* 11/4 (1972), 369-376.

78 Karaca, “Din Psikolojisinde Metot Sorunu ve Bir Dindarlık Ölçeğinin Türk Toplumuna Standardizasyonu”, 187-201.

formunun Cronbach Alfa katsayısı .84⁷⁹; Türkçe'ye uyarlama çalışmasının ise .85'tir⁸⁰. Bu çalışma kapsamında ise ölçeğin Cronbach Alfa katsayısı .83 olarak tespit edilmiştir.

2.2.3. Eleştirel Düşünme Eğilimleri Ölçeği

Akbıyık tarafından geliştirilen ölçek 30 maddelidir. Ölçek bireyin eleştirel düşünmeye olan istekliliğini ölçmektedir (Örn. Karşılaştığım bir durumu iyi anlayabilmek için durumla ilgili tüm seçenekleri dikkate alırım.). Ölçekten alınan yüksek puanlar yüksek eleştirel düşünme eğilimini yansıtmaktadır. 15 maddenin ters olarak kodlandığı 5'li Likert tipli (1: Tamamen katılıyorum; 5: Hiç katılmıyorum) ölçeğin Cronbach Alfa katsayısı .87'dir. Bu çalışmada ise ölçeğin Cronbach Alfa değeri .89 bulunmuştur.⁸¹

2.3. İşlem

Araştırma planlamasını takiben Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimleri Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'na başvuru yapılmış ve 2020/42 sayılı karar ile etik açıdan uygunluk onayı alınmış ve sonrasında veri toplama aşamasına geçilmiştir. Araştırmanın verileri 30.05.2022-27.06.2022 tarihleri arasında Google Forms aracılığıyla internet üzerinden toplanmıştır. Oluşturulan formda yukarıda bahsedilen veri toplama araçlarını içeren toplam 60 soru bulunmaktadır. Çalışma grubunu üniversite öğrencilerinin oluşturduğu araştırmada soruları içeren form bağlantısı öğrenci gruplarına ulaştırılmadan önce araştırma ile ilgili kısa bilgilendirme yapılmış ve katılımın gönüllülük esaslı olduğu ifade edilmiştir. Anket formunda ise onam sürecine dair daha detaylı bilgilere yer verilmiş ve katılımcıların onamı alınmıştır. Çalışmada elde edilen veriler SPSS 28 programıyla çözümlenmiş, bu süreçte sürekli değişkenler arasındaki ilişkinin yönünü ve derecesini saptamak amacıyla pearson korelasyon analizi ve basit doğrusal regresyon analizi kullanılmıştır. Ele alınan değişkenler arasında aracı değişken etkisinin analizi için Hayes'in SPSS uyumlu PROCESS makrosu kullanılmıştır.

3. Bulgular

3.1. Değişkenler Arası İlişkiler

Araştırmanın değişkenlerine ait ortalama ve standart sapma değerleri, çarpıklık basıklık değerleri ve korelasyon değerleri Çizelge 2'de gösterilmiştir.

Çizelge 2. Değişkenlere Ait Tanımlayıcı İstatistikler, Korelasyonlar ve Çarpıklık-Basıklık Değerleri
Table 2. Descriptive Statistics, Correlations and Skewness-Kurtosis Values of Variables

	Ort.	SS	1	2	3
1.İçsel Dini Motivasyon	3,65	,74	1	,152**	,145**
2.İkili Düşünme	4,32	,65		1	,146**
3.Eleştirel Düşünme Eğilimi	3,82	,40			1
Skewness			-,700	-,297	-,101
Kurtosis			,412	,437	,259

Not: *p < ,05; **p < ,01.

Çizelge 2'de görüldüğü gibi içsel dini motivasyon ile ikili düşünme arasında düşük düzeyde ($r = ,15, p < ,01$), içsel dini motivasyon ile eleştirel düşünme eğilimi arasında yine düşük düzeyde ($r = ,14, p < ,01$) anlamlı ilişki, ikili düşünme ile eleştirel düşünme eğilimi arasında düşük düzeyde ($r = ,14, p < ,01$) anlamlı ilişki tespit edilmiştir. Buna ilaveten araştırma verilerinin normal dağılım gösterip göstermediğine bakmak üzere çarpıklık ve basıklık değerlerine çizelgede yer verilmiş ve bütün değerlerin alanyazında normal dağılım aralığı olarak kabul edilen⁸² +1,5 ile -1,5 arasında yer aldığı görülmüştür.

3.2. İkili Düşünme ile İçsel Dini Motivasyon İlişkisi

İçsel dini motivasyon ile ikili düşünme arasındaki ilişkiyi içeren korelasyon analizinin sonuçları Çizelge 2'de gösterilmiştir. Buna göre içsel dini motivasyon ile ikili düşünme arasında istatistiksel açıdan anlamlı pozitif yönlü bir ilişki söz konusudur. Bununla birlikte ikili düşünmenin alt boyutları açısından bakıldığında "ikiye bölme tercihi" alt boyutu ile içsel dini motivasyon arasında düşük düzeyde ($r = ,19, p < ,01$) anlamlı ilişki tespit edilirken "ikili düşünme inancı" alt boyutu ile içsel dini motivasyon arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişkiye rastlanmamıştır. Yine "yarar ve zarar düşüncesi" alt boyutu ile içsel dini motivasyon arasında düşük düzeyde ($r = ,21, p < ,01$) anlamlı ilişki saptanmıştır.

İkili düşünmenin katılımcıların içsel dini motivasyon puanlarını ne şekilde yordadığını ortaya çıkartmak için basit doğrusal regresyon analizine başvurulmuştur. İlgili analiz sonuçları Çizelge 3'te görüldüğü gibidir.

⁷⁹ Oshio, "Development and Validation of the Dichotomous Thinking Inventory", 729-741.

⁸⁰ Aliyev, İkili Düşünme Ölçeğinin Türkçe Formunun Geçerlilik ve Güvenilirlik Çalışması.

⁸¹ Akbıyık, Eleştirel Düşünme Eğilimleri ve Akademik Başarı.

⁸² Barbara G. Tabachnick - Linda S. Fidell, *Using Multivariate Statistics* (New York: Pearson, 2013).

Çizelge 3. İkili Düşünme ile İçsel Dini Motivasyon Arası Basit Doğrusal Regresyon Sonuçları

Table 3. Simple Linear Regression Results Between Dichotomous Thinking and Intrinsic Religious Motivation

Bağımsız Değişken	Bağımlı Değişken	B	Std. Hata	(β)	t	P	R	R ²	F	p
İkili Düşünme	İçsel Dini Motivasyon	2,911	,246	,152	11,82	<,001	,152	,023	8,591	,004

Çizelge 3'te kurulan regresyon modelinin, anlamlılık düzeyi $p < ,05$ olduğu için anlamlı olduğu anlaşılmaktadır. İlişkinin yordanmasına yönelik regresyon analizi sonuçlarına göre ikili düşünmenin içsel dini motivasyona pozitif yönde ve zayıf düzeyde anlamlı bir etkisinin olduğu görülmektedir. Modelin açıklama gücü olarak ifade edilen R² değeri ,023 olarak hesaplanmıştır (R=,152; R²=,023; $p < ,05$). Bu değer içsel dini motivasyon değişkeninin %2'sinin modeldeki bağımsız değişken, yani eleştirel düşünme tarafından açıklandığını göstermektedir.

3.3. İçsel Dini Motivasyon ile Eleştirel Düşünme Eğilimi İlişkisi

İçsel dini motivasyon ile eleştirel düşünme eğilimi arasındaki ilişkiyi içeren korelasyon analizinin sonuçları Çizelge 4'te görüldüğü üzere, değişkenler arasında pozitif yönlü anlamlı ancak düşük düzeyli bir ilişkinin varlığını göstermektedir ($r = ,14$, $p < ,01$). İçsel dini motivasyonun eleştirel düşünme eğiliminin yordayıcısı olup olmadığının tespiti için basit doğrusal regresyon analizine başvurulmuştur.

Çizelge 4. İçsel Dini Motivasyon ile Eleştirel Düşünme Eğilimi Arası Basit Doğrusal Regresyon Sonuçları

Table 4. Simple Linear Regression Results Between Intrinsic Religious Motivation and Critical Thinking Disposition

Bağımsız Değişken	Bağımlı Değişken	B	Std. Hata	(β)	t	P	R	R ²	F	p
İçsel Dini Motivasyon	Eleştirel Düşünme Eğilimi	3,535	,100	,145	35,25	<,001	,145	,021	8,416	,004

Çizelge 4'ten anlaşıldığı üzere kurulan regresyon modeli $p < ,05$ olduğu için anlamlıdır. İlişkinin yordanmasına yönelik regresyon analizi sonuçlarına göre modelin açıklama gücü olarak ifade edilen R² değeri ,021 olarak tespit edilmiştir (R=,145; R²=,021; $p < ,05$). Bu değer eleştirel düşünme eğilimi değişkeninin % 2'sinin içsel dini motivasyon tarafından açıklandığını göstermektedir.

3.4. İkili Düşünme ve Eleştirel Düşünme Eğilimi İlişkisi

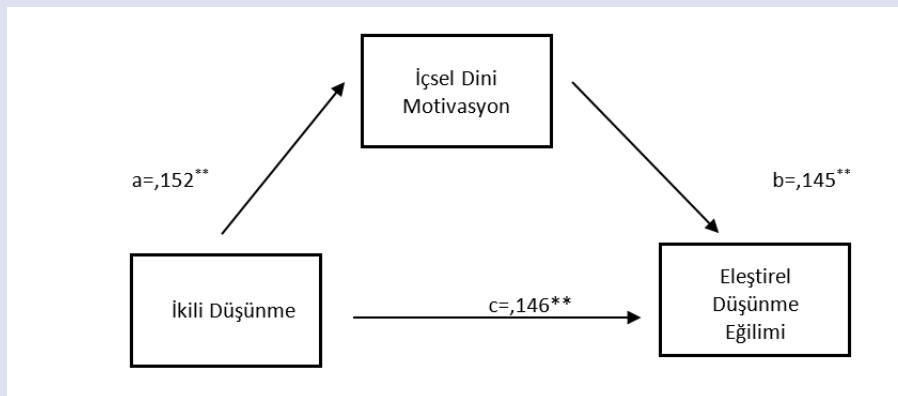
İkili düşünme ile eleştirel düşünme eğilimi arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişkinin olduğu Çizelge 2'de görülmektedir ($r = ,14$, $p < ,01$). İkili düşünmenin eleştirel düşünme eğilimi üzerinde yordayıcı rolünün olup olmadığını ortaya çıkartmak üzere basit doğrusal regresyona başvurulmuştur. Regresyon sonuçlarına Çizelge 5'te yer verilmiştir. Çizelgede kurulan regresyon modelinin anlamlı olduğu, modelin R² değerinin ,021 olduğu görülmektedir (R=,146; R²=,021; $p < ,05$).

Çizelge 5. İkili Düşünme ile Eleştirel Düşünme Eğilimi Arası Basit Doğrusal Regresyon Sonuçları

Table 5. Simple Linear Regression Results Between Dichotomous Thinking and Critical Thinking Disposition

Bağımsız Değişken	Bağımlı Değişken	B	Std. Hata	(β)	t	P	R	R ²	F	p
İkili Düşünme	Eleştirel Düşünme Eğilimi	3,40	,315	,146	10,82	<,001	,146	,021	8,416	,004

Değişkenler arası regresyon analizleri sonucunda ortaya çıkan model Şekil 1'de gösterilmektedir.



Şekil 1. İkili Düşünme, İçsel Dini Motivasyon ile Eleştirel Düşünme Eğilimi Arası İlişki

Figure 1. The Relationship Between Dichotomous Thinking, Intrinsic Religious Motivation and Critical Thinking Disposition

Şekil 1’de görüldüğü üzere, ikili düşünme içsel dini motivasyonu; içsel dini motivasyon eleştirel düşünme eğilimini ve ikili düşünme de eleştirel düşünme eğilimini anlamlı bir şekilde yordamaktadır. Bu ilişki ağı içsel dini motivasyonun, ikili düşünme ile eleştirel düşünme eğilimi ilişkisinde bir aracı rolü olabileceğini düşündürmektedir.

3.5. İçsel Dini Motivasyonun Aracı Rolüne İlişkin Regresyon Analizi

İçsel dini motivasyonun aracı rolünün tespiti için Hayes⁸³ tarafından kurulan “Model 4” uygun görünmektedir. Hayes’e göre bu modelde bir bağımsız, bir bağımlı ve bir aracı değişken bulunmaktadır. Regresyon temelli bootstrapping tekniğiyle yapılan analizde 5000 bootstrapping örnekleme kullanılmış ve %95 güven aralığı benimsenmiştir.

Çizelge 6. İkili Düşünme ile Eleştirel Düşünme Eğilimi Arasındaki İlişkide İçsel Dini Motivasyonun Aracı Rolü
Table 6. The Mediating Role of Intrinsic Religious Motivation in the Relationship Between Dichotomous Thinking and Critical Thinking Disposition

	Unstand.	SE	LLCI	ULCI
İkili Düşünmenin Eleştirel Düşünme Üzerindeki Total Etkisi	,0891	,0304	,0293	,1489
İkili Düşünmenin Eleştirel Düşünme Üzerindeki Direct Etkisi	,0775	,0306	,0174	,1376
İkili Düşünmenin İçsel Dini Motivasyon Aracılığıyla Eleştirel Düşünme Üzerindeki İndirect Etkisi				
Bağımsız	Aracı	Bağımlı	Unstand,	SE
İkili Düşünme	İçsel Dini Motivasyon	Eleştirel Düşünme Eğilimi	,0116	,0069
			,0011	,0276

Çalışmada aracılık analizi sonuçlarına ulaşmak için öncelikle değişkenler arasında regresyon analizleri yapılmış ve sonuçları Çizelge 3, Çizelge 4 ve Çizelge 5’te gösterilmiştir. Sonuçlar ikili düşünmenin içsel dini motivasyon üzerindeki; içsel dini motivasyonun eleştirel düşünme üzerindeki ve ikili düşünmenin eleştirel düşünme üzerindeki etkisinin anlamlı olduğu saptandığını göstermiştir. Dolayısıyla aracı etkinin söz konusu olabilmesi için gerekli anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir. Buna göre, Çizelge 6’da görüldüğü üzere, içsel dini motivasyonun aracılık etkisi istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur ($\gamma=,0116$; $SE=,0069$; $95\% CI [,0011; ,0276]$). Bu anlamda ikili düşünmenin eleştirel düşünme eğilimi üzerindeki etkisinde içsel dini motivasyonun aracı olarak azaltıcı rolü görülmüştür. Diğer bir ifadeyle içsel dini motivasyonun modele dahil edilmesiyle ikili düşünmenin eleştirel düşünme eğilimi üzerindeki etkisi azalmıştır.

Tartışma ve Sonuç

Dindarlık yaşantısı bireyin hayatına önemli ölçüde etki etmekte; duygu, düşünme ve davranışlarını yönlendirebilmektedir.⁸⁴ Bu çalışmada dini motivasyonun bireyin düşünme şekli ile ilişkisi incelenmiş; bu bağlamda dini motivasyon ile eleştirel düşünme, ikili düşünme değişkenleri arasındaki ilişkiler anlaşılmasına çalışılmıştır.

Yapılan araştırmalar inançlı bireyler ile inanmayanların farklı bilişsel stile sahip olduğunu ortaya koymaktadır.⁸⁵ Bu araştırmada içsel dini motivasyon ile eleştirel düşünme arasında pozitif yönlü anlamlı ilişki bulunmuş, içsel dini motivasyonun eleştirel düşünme eğiliminin yordayıcısı olduğu bulgulanmıştır. Konuyla ilgili yapılan araştırmalarda birbirinden farklılaşan bulguların olduğu görülmektedir. Hıristiyan katılımcılarla yapılan araştırmalarda Chen vd.⁸⁶ içsel dini motivasyon ile eleştirel düşünme arasında pozitif anlamlı ilişki bulmuş, benzer şekilde Yonker vd.⁸⁷ içsel dini motivasyon ile analitik düşünme arasında pozitif ilişki bulmuştur. Aksi ilişkiler bulan çalışmalar da bulunmaktadır. Eleştirel düşünmenin aksine sezgisel düşünmeye işaret eden Sistem 1 yaklaşımı çoğunlukla dindarlık ile ilişkilendirilmektedir.⁸⁸ Sistem 1’in bireye sağladığı bazı avantajlar da vardır. Örneğin “ustaca tepkiler göstermesi ve yeterli bir eğitimden sonra ustaca sezgiler üretmesi”, “çağırışmsal bellekte etkinleştirilmiş fikirlerin tutarlı bir modelini yaratması” gibi özellikleri⁸⁹ Sistem 1’in avantajları arasında sayılabilir. Ülkemizde yapılan çalışmalarda da her iki bulguya rastlanmaktadır. Duran⁹⁰ üniversite öğrencileri üzerinde yürüttüğü çalışmasında Dini Hayat Ölçeği⁹¹ ve Eleştirel Düşünme Eğilimi Ölçeği’ni⁹² kullanmış ve çalışma sonucunda iki değişken arasında negatif yönde anlamlı ilişki bulunmuştur. Bahçekapılı ve Yılmaz’ın⁹³ Türkiye’de yürüttükleri araştırmada ise analitik bilişsel stil ile sorgulayıcı

⁸³ John R. Hayes, *The Complete Problem Solver* (New York: Routledge, 2013).

⁸⁴ Raymond F. Paloutzian - Crystal C. Park (ed.), *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality* (New York: The Guilford Press, 2005).

⁸⁵ Yılmaz, “Cognitive Styles and Religion”, 154.

⁸⁶ Chen vd., “A Preliminary Study of the Relationship among Critical Thinking, Religious Motivation, Religious Devotion, and Homosexual Attitude in Taiwan”.

⁸⁷ Yonker vd., “Primed Analytic Thought and Religiosity: The Importance of Individual Characteristics”, 298-308.

⁸⁸ Finley vd., “Revisiting the Relationship between Individual Differences in Analytic Thinking and Religious Belief: Evidence That Measurement Order Moderates Their Inverse Correlation”.

⁸⁹ Kahneman, Hızlı ve Yavaş Düşünme, 123.

⁹⁰ Duran, “Eleştirel Düşünme ve Dindarlık: Üniversite Öğrencileri Üzerine Nicel Bir Araştırma”, 53-79.

⁹¹ Murat Yıldız, *Dini Hayat ile Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998).

⁹² Nuriye Semerci, “Eleştirel Düşünme Eğilimi (EDE) Ölçeğinin Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Revize Çalışması”, *Turkish Studies* 11/9 (2016), 725-740.

⁹³ Bahçekapılı – Yılmaz, “The Relation Between Different Types of Religiosity and Analytic Cognitive Style”, 267-272.

dindarlık arasında pozitif anlamlı ilişkiler bulunmuştur. Yılmaz ve İşler⁹⁴ tarafından katılımcıların çoğunluğunu Hristiyan, ateist ve agnostik oluşturduğu çalışmada analitik bilişsel stilin aktive edilmesinin dini inancı artırdığı ve bu ilişkinin agnostik ve ateistlerde daha güçlü olduğu bulunmuştur. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğrenim gören öğrenciler üzerinde yürütülen diğer çalışmada ise bu çalışmada kullandığımız İçsel Dini Motivasyon Ölçeği kullanılmış ve eleştirel düşünme eğiliminin alt boyutlarından üstbiliş, esneklik, sistematiklik ve azim-sabır boyutlarıyla içsel dinî motivasyon arasında anlamlı derecede ve pozitif yönde ilişki bulunmuş ve eleştirel düşünmenin esneklik alt boyutunun içsel dini motivasyon düzeyini pozitif yönde yordadığı ve toplam varyansın yaklaşık %4'ünü açıkladığı tespit edilmiştir.⁹⁵ Literatürdeki bu farklı bulgulardan hareketle, dindarlık-bilişsel tarz çalışmalarında farklı dindarlık türlerini ayırt etmenin ve dindarlıkta bireysel farkların önemine işaret edilmektedir.⁹⁶ İslam inancının ise bireyleri düşünmeye, sorgulamaya motive ettiği; Kur'an-ı Kerim'de akletmeye, düşünmeye yönelik davetler olduğu görülmektedir. "Hala aklınızı kullanmayacak mısınız?"⁹⁷, "Aklınızı kullanmıyor musunuz?"⁹⁸, "Şüphesiz bunlarda aklını kullanan bir millet için ibretler vardır."⁹⁹, "Peki, ya ataları aklını kullanamayan ve doğru yolu bulamayan kimseler ise!"¹⁰⁰, "Ey iman edenler! Size bir fâsık bir haber getirirse, bilmeyerek bir topluluğa zarar verip yaptığınıza pişman olmamak için o haberin doğruluğunu araştırın"¹⁰¹ ayetleri akli kullanmaya, nitelikli düşünmeye yönelik teşvikler olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte seküler bir kavram olan eleştirel düşünmenin doğrudan Kur'anî bir karşılığını aramak sağlıklı olmasa da, Kur'an'ın muhatabını egosantrik ve sosyosantrik bakış açısından uzaklaştırıp eleştirel düşünmeye teşvik ettiğini söylemek mümkündür. Nitekim İslam kültüründe önemli bir yer tutan içtihat mekanizmasının bireyleri dogmatizmden uzak tutacağı, açık fikirliliği teşvik ettiği ifade edilmektedir.¹⁰²

Dünyayı siyah-beyaz şeklinde görme eğilimi olarak ifade edilebilecek ikili düşünme eğilimi hızlı karar verme ve bilgiyi kategorize etmeyi kolaylaştırabilme gibi faydalarıyla birlikte,¹⁰³ literatürde daha ziyade olumsuz yapılarla ilişkilendirilmiştir. Oshio ikili düşünmenin muhafazakarlık gibi belli siyasi tutumlarla ilişkili olabileceğini ifade etmektedir.¹⁰⁴ Dindarlık ile ikili düşünme ilişkisini ele alan doğrudan bir çalışmaya denk gelinmemiştir. Ancak ikili düşünme yapısı ile ilişkilendirilen dogmatizm, önyargı, kalıp yargı, açık-kapalı fikirlilik ile dindarlık değişkenlerinin değerlendirildiği çalışmalar bulunmaktadır. Rokeach kapalı fikirlilikle ilişkilendirdiği dogmatizmin dini ve politik sistemlerle ilişkili olduğunu ifade etmiştir. Yaptığı araştırmasında Amerikan Katolikleri ve Güneyli Baptistler kapalı fikirlilikte en yüksek puanı, inançsızlar en düşük puanı almışlardır.¹⁰⁵ Yapıcı'nın Çukurova üniversitesi öğrencileri üzerinde gerçekleştirdiği araştırma iç ve dış gruplara yönelik kalıp yargılara, sosyal mesafe tercihlerine odaklanmıştır. Çalışmanın bulgularına göre "biz ve onlar" ayrımı görülmüş, iç dini gruplar daha olumlu kalıp yargılarla değerlendirilirken dış dini gruplar iç dini gruba yakınlık ve uzaklıklarına göre değerlendirilmiştir. Dini kimlikleriyle özdeşleşme düzeyi yüksek olan öğrencilerde bu durum daha fazla görülmüştür.¹⁰⁶ Bu araştırmanın dışında Yapıcı dini yaşayışa ilişkin dört dindarlık tipolojisi önermiş olup bunlardan birisi dogmatik dindarlıktır. Dogmatik dindarlığın ayırt edici yönünü dinî meselelere doğru-yanlış, sevap-günah, caiz-caiz değil ya da siyah-beyaz gibi ikili düşünme eğilimini kapsamaya oluşturmaktadır. Bu dindarlık tipolojisinin ikili düşünmeyi yansıttığı görülmektedir.¹⁰⁷ Emre'nin üniversite öğrencileriyle gerçekleştirdiği araştırmasında ilahiyat öğrencileri ile diğer bölümlerde öğrenim gören öğrenciler karşılaştırıldığında dine önem verme, içsel dini yönelim ve dini dogmatizmde ilahiyat öğrencileri lehine anlamlı farklılıklar bulunmuştur.¹⁰⁸ Kızılkaya ve Kalgı'nın araştırmasında dogmatik dindarlık puanı en yüksek iki meslek grubundan birinin din görevlileri olduğu görülmüş,¹⁰⁹ Argyle irrasyonel dogmatizmin dini inançların doğasının bir parçası olduğunu ve bir noktaya kadar her inananda mevcut olduğunu ileri sürmüştür.¹¹⁰ Aktarılan çalışmalar araştırmamızın bulguları ekseninde değerlendirildiğinde literatürle uyumlu şekilde dindarlığın farklı tipolojiler ekseninde olsa da bir şekilde ikili düşünme ile ilişkilendirildiği görülmektedir. İslam inancı özelinde değerlendirildiğinde ikili düşünmeye uygun yapılar olduğu öne sürülebilir. Cennet-cehennem,

⁹⁴ Onurcan Yılmaz - Ozan İşler, "Reflection Increases Belief in God Through Self-Questioning Among Non-Believers", *Judgment and Decision Making* 14/6 (2019), 649-657.

⁹⁵ Yüksel vd., "Eleştirel Düşünme Eğiliminin Dindarlık Üzerine Etkisi: İlahiyat Fakültesi Öğrencileri Örneği", 1086-1132.

⁹⁶ Bahçekapılı - Yılmaz, "The Relation Between Different Types of Religiosity and Analytic Cognitive Style", 267-272; Yonker vd., "Primed Analytic Thought and Religiosity: The Importance of Individual Characteristics", 298-308.

⁹⁷ *Diyanet İşleri Meali* (Erişim 15 Ocak 2023), el-Enbiya 21/10.

⁹⁸ el-Bakara 2/44.

⁹⁹ en-Nahl 16/12.

¹⁰⁰ el-Bakara 2/170.

¹⁰¹ el-Hucurât 49/6.

¹⁰² Gürses, "Dogmatik Zihnin Bazı Özellikleri", 192.

¹⁰³ Mieda vd., "Dichotomous Thinking and Cognitive Ability".

¹⁰⁴ Oshio, "Development and Validation of the Dichotomous Thinking Inventory", 729-741.

¹⁰⁵ Rokeach, *The Open and Closed Mind: Investigations into the Nature of Belief Systems and Personality Systems*.

¹⁰⁶ Yapıcı, *Din, Kimlik ve Önyargı*.

¹⁰⁷ Asım Yapıcı, "Dini Yaşayışın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık", Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 2/2 (2002), 75- 119.

¹⁰⁸ Emre, *Üniversite Öğrencilerinde Mizah Anlayışı ve Dindarlık: Çukurova Üniversitesi Örneği*.

¹⁰⁹ Mehtap Kızılkaya - Mehmet Emin Kalgı, "Farklı Meslek Üyelerinin Dogmatik Dindarlık, Ahlaki Yargı Düzeylerinin Hayatın Anlamı ve Amacına Etkisi", *Marife* 21/2 (2021), 891-908.

¹¹⁰ Michael Argyle, *Din ve Psikoloji*, çev. H. B. Gök (İstanbul: İz Yayıncılık, 2022), 111.

sevap-günah, hayır-şer, melek-şeytan, dünya-ahiret, doğu-batı, aydınlık-karanlık, iman-inkar zıtlıkları hem temel İslam kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'de hem de onu yorumlayan metinlerde karşımıza çıkmaktadır. Bu açıdan araştırma bulgularında elde edilen ikili düşünme ile içsel dini motivasyon arasındaki ilişki beklenebilir bir ilişkidir.

Genel literatür değerlendirildiğinde eleştirel düşünme ve ikili düşünmenin birbirine zıt yapılar olduğu anlaşılmakta, aralarında negatif korelasyon beklenmektedir. Ancak araştırmamızda bu iki değişken arasında pozitif korelasyon bulunmuştur. Tajfel önyargının kognitif yönleri makalesinde kalıpyargıların kategorizasyon sürecinin özel bir hali olarak görülebileceğinden bahsederek, kategorik algılama sürecinde otomatik olarak devreye giren kalıp yargıların insan zihninin kaçınılmaz ürünü olduğunu vurgulamıştır.¹¹¹ Erken dönemde yapılan bu değerlendirmenin ardından bu düşünceyi destekleyici çeşitli bulgular tartışılmıştır. Mieda vd. bilişsel beceriler ile ikili düşünme arasındaki ilişkiyi inceledikleri çalışmada ikili düşünmenin boyutlarına göre farklılaşma olacağını öne sürmüş ve çalışmalarında bilişsel beceriler ile ikili düşünmenin yarar-zarar düşünme boyutu arasında pozitif anlamlı ilişki bulunmuştur.¹¹² Kahneman da Sistem 1 ve Sistem 2'nin etkileşim halinde ve birbirlerini destekleyen yapıda olabileceğini ifade etmiştir.¹¹³ Destekleyen şekilde Nisbett ikili düşünmeyi olumsuz yapılarla ilişkilendirmek yerine kültürün farklı düşünme biçimleri sunduğu üzerinde durmuştur.¹¹⁴ Yukarıda tartışıklarımızdan hareketle İslam inancıyla şekillenen dindarlığın aynı anda hem eleştirel düşünme hem de ikili düşünmeyle bağlantılı olduğu düşünülebilir. Buna binaen araştırmada ikili düşünme ve eleştirel düşünme arasında bulunan bu ilişkide dindarlığın bir rolü olup olmadığı anlaşılmaya çalışılmış ve bu ilişkide dindarlığın aracı bir rolünün olduğu görülmüştür. Bu bulgu içsel dini motivasyonun, özeldede İslam inancıyla şekillenen dindarlığın bilişsel stiller üzerindeki özgün rolünü göstermekte, araştırmamızın da özgün bulgusunu yansıtmaktadır. Şuara Suresi 28. ayetinde "Musa dedi ki: O, doğunun, batının ve ikisi arasında bulunan her şeyin Rabbidir. Eğer aklederseniz anlarsınız"¹¹⁵ denmektedir. Bir örnek olarak bu ayette hem doğu-batı ikiliği hem de akletmeye, düşünmeye yönelik teşvikin olduğu görülmektedir. Maide Suresi 82. ayette de "Müslümanlar ve diğerleri" ikiliğini, aynı zamanda "diğerlerinin" kendi içerisinde derecelendirilmesi için düşünsel esnekliği, ayırt etmeyi vurgulayan bir içerik bulunmaktadır:

(Ey Muhammed!) İman edenlere düşmanlık etmede insanların en şiddetlisinin kesinlikle Yahudiler ile Allah'a ortak koşanlar olduğunu görürsün. Yine onların iman edenlere sevgi bakımından en yakınının da "Biz Hristiyanlarız" diyenler olduğunu mutlaka görürsün. Çünkü onların içinde keşişler ve rahipler vardır. Onlar büyüklük de taslamazlar.¹¹⁶

Benzer içerikler İslam inancının hem açık fikirlilik, merak etme, durumu farklı açılardan değerlendirme, yargıyı geciktirme, doğruyu arama isteği, kanıt arama eğilimi gibi eleştirel düşünmeyle bağlantılı düşünme becerilerine; hem de genelleyci ve kutuplaştırıcı yönü ön planda olan ikiliği düşünme stiline yakınlık oluşturduğunu göstermektedir. İlgili literatürde önyargılı tutum ve davranışların bireylerin kişilik yapılarından ziyade mevcut sosyo-kültürel normlar tarafından belirlendiği, kalıp yargıların sosyalleşme sürecinde çocuklara aktarılması yoluyla ortaya çıktıkları, din eğitiminin kalıp yargıları beslemesi değerlendirmeleri yapılmaktadır.¹¹⁷ Aynı şekilde eleştirel düşünme eğilimi için de din eğitiminin nasıl verildiğine bağlı olarak farklılaşmalar olduğu ifade edilmektedir.¹¹⁸ Bu bilgilerden hareketle aktarılan ayetler ve benzer içeriklerin etkisiyle şekillenen sosyo-kültürel bağlamlarda yetişen inananlarda ikili ve eleştirel düşünmeye yönelik kavramsal bir hazırlık bulunacağı öne sürülebilir. İkili düşünme ve eleştirel düşünme arasındaki ilişkide içsel dini motivasyonun aracı rolde oluşu bulgusundan anlaşıldığı üzere içsel dini motivasyonun ikili düşünmeye uygun olarak hızlı karar verme, bilgiyi kategorileme gibi avantajlara sahip olduğu, aynı zamanda eleştirel düşünme eğilimini destekleyerek ikili düşünmenin katılığından koruduğu yorumunu yapmak mümkündür. Dogmatik kişilik yaklaşımına getirilen eleştirilerden birisi bireylerin bazı konularda tutucu olurken bazı konularda esnek ve açık görüşlü olabileceğidir.¹¹⁹ Araştırmamızda elde ettiğimiz bu bulgu da dindar bireylerin duruma/bağlama göre bazen ikili bazen eleştirel düşünme eğiliminde olabildikleri şeklinde değerlendirilebilir.

Dindar bireyin düşünme tarzı, bilişsel stilleri hakkında çeşitli araştırmalar olmakla birlikte, Müslüman kültürlerde yeterince çalışma yapılmadığı görülmektedir. Bu nedenle araştırmamızın bu konudaki literatüre katkı sağladığı düşünülmektedir. Bununla birlikte dindarlık değişkeniyle yapılan araştırmalarda sosyal istenirlik etkisi nedeniyle anketlere olumlu yanıt verme eğiliminin olduğu, davranışsal ölçümler ile öz bildirim ölççeklerinin sonuçlarının genellikle farklılaştığı bilinmektedir.¹²⁰ Bu araştırmada ölçümün sadece öz bildirim dayalı olması bir sınırlılık olarak değerlendirilebilir. Bu nedenle farklı değerlendirme yöntemlerinin de dahil olduğu araştırmaların yapılması

¹¹¹ Henri Tajfel, "Cognitive Aspects of Prejudice", *Journal of Biosocial Science* 1/1 (1969), 173-191.

¹¹² Mieda vd., "Dichotomous Thinking and Cognitive Ability", 729-741.

¹¹³ Kahneman, Hızlı ve Yavaş Düşünme, 29-32.

¹¹⁴ Nisbett, Düşüncenin Coğrafyası: Doğulular ve Batılılar Nasıl ve Neden Birbirinden Farklı Düşünürler?, 13.

¹¹⁵ eş-Şuarâ 26/28.

¹¹⁶ el-Mâide 5/82.

¹¹⁷ Yapıcı Asım, Din, Kimlik ve Önyargı, 40, 128.

¹¹⁸ Coşkun, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmen Adaylarının Eleştirel Düşünme Eğilimleri (İlahiyat-Eğitim DKAB Karşılaştırması)".

¹¹⁹ Ünal Cavit, *İsrarlı Ayarlanışlar ve Psikolojik Tutuculuk* (Ankara: Bilim matbaası, 1971).

¹²⁰ Dries H. Bostyn vd., "Of Mice, Men, and Trolleys: Hypothetical Judgment Versus Real-Life Behavior in Trolley-Style Moral Dilemmas", *Psychological Science* 29/7 (2018), 1084-1093.

önerilmektedir. Aynı zamanda bilişsel stiller üzerinde yapılan çalışmalarda dindarlık tipinin de etkili olduğu dikkate alınır, farklı dindarlık tiplerinin ayırt edilmesi çalışmaları zenginleştirir.¹²¹

Yazar Katkı Oranı Beyanı / Author Contribution Statement

Makaledeki Yazar Katkılarının Yüzde ile Gösterilmesi (Showing Author Contributions in the Article as Percent)		1. Sorumlu Yazar (Responsible Author)	2. Katkı Sunan Yazar (Contributer Author)	3. Katkı Sunan Yazar (Contributer Author)
Çalışmanın Tasarlanması	Conceiving the Study	%80	%20	-
Veri Toplanması:	Data Collection	%45	%10	%45
Veri Analizi	Data Analysis	-	%100	-
Makalenin Yazımı	Writingup	%30	%35	%35
Makale Gönderimi ve revizyonu	Submission and Revision	%40	%30	%30
Çıkar Çatışması	Competing Interests	Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler. The authors declare that they have no competing interests.		

Not(e): Belgenin imzalı asıl nüshası dergi süreç dosyalarında mevcuttur / The signed original copy of the document is available in the journal process files archive.

Etik Beyan / Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (Meryem Şahin-Büşra Kılıç Ahmedi-Mücahit Gültekin)

Kaynaklar

- Akbiyık, Cenk. *Eleştirel Düşünme Eğilimleri ve Akademik Başarı*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Aliyev, Kamran. *İkili Düşünme Ölçeğinin Türkçe Formunun Geçerlilik ve Güvenilirlik Çalışması*. Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Ana Bilim Dalı, Tıpta Uzmanlık Tezi, 2018.
- Allport, Gordon W. - Ross, Michale J. "Personal Religious Orientation and Prejudice". *Journal of Personality and Social Psychology* 5/4 (1967), 432-443. <https://doi.org/10.1037/h0021212>.
- Allport, Gordon, W. *Önyargının Doğası*. Çev. N. Nirven. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Kültür Yayınları, 2016.
- Alper, Ömer Mahir. "İslam, Akıl ve Hakikat". *Milel ve Nihal İnanç Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 7/3 (2010), 39-72.
- Alper, Sinan - Yılmaz, Onurcan. *Sağlığın ve Solculuğun Psikolojisi: Farklı Dünyaların İnsanları*. İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık, 2021.
- Arkes, Hal R. "Costs and Benefits of Judgment Errors: Implications For Debiasing". *Psychological Bulletin* 110/3 (1991), 486-489. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.110.3.486>
- Bahçekapılı, Hasan G. - Yılmaz, Onurcan. "The Relation Between Different Types of Religiosity and Analytic Cognitive Style". *Personality and Individual Differences* 117 (2017), 267-272. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.06.013>.
- Baron, Jonathon. "Religion, Cognitive Style, and Rational Thinking". *Current Opinion in Behavioral Sciences* 34 (2020), 64-68.
- Batur, Zekeriya - Özcan, Halil Ziya. "Eleştirel Düşünme Üzerine Yazılan Lisansüstü Tezlerin Bibliyometrik Analizi". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 9/2 (2020), 834-854.
- Beck, Aaron T. "Cognitive Therapy: A 30-year Retrospective". *American Psychologist* 46/4 (1991), 368-375.
- Bonfá-Araujo, Bruno vd. "Seeing Things in Black-and-White: A Scoping Review on Dichotomous Thinking Style1." *Japanese Psychological Research* 64/4 (2022), 461-472.
- Bonnefon, Jean-François. "The Pros and Cons Of Identifying Critical Thinking With System 2 Processing". *Topoi* 37 (2018), 113-119. <https://doi.org/10.1007/s11245-016-9375-2>.
- Bostyn, Dries H. vd. "Of Mice, Men, and Trolleys: Hypothetical Judgment Versus Real-Life Behavior in Trolley-Style Moral Dilemmas". *Psychological Science* 29/7 (2018), 1084-1093. <https://doi.org/10.1177/0956797617752640>
- Bronstein, Micahel V. vd. "Belief in Fake News is Associated with Delusionality, Dogmatism, Religious Fundamentalism, and Reduced Analytic Thinking". *Journal of Applied Research in Memory and Cognition* 8/1 (2019), 108-117.
- Casner Lotto, Jill -Barrington, Linda. *Are They Really Ready to Work? Employers' Perspectives on the Basic Knowledge and Applied Skills of New Entrants to the 21st Century U.S. Workforce*. Washington: Partnership for 21st Century Skills, 2006.
- Certel, Hüseyin. *Din Psikolojisi*. Isparta: Berivan Yayıncılık, 2018.

¹²¹ Bahçekapılı - Yılmaz, "The Relation Between Different Types of Religiosity and Analytic Cognitive Style", 267-272; Yonker vd., "Primed Analytic Thought and Religiosity: The Importance of Individual Characteristics", 298-308.

- Chen, Bo-Shen vd. "A Preliminary Study of the Relationship among Critical Thinking, Religious Motivation, Religious Devotion, and Homosexual Attitude in Taiwan". *Proceedings of the 5th ASEAN Conference on Psychology, Counselling, and Humanities (ACPH)*, (2019). <https://doi.org/10.2991/assehr.k.200120.047>.
- Coşkun, Ali. "Din, Bilim ve Felsefe İlişkileri". *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 18/1 (2018), 213-229.
- Coşkun, Cüneyt. "Din-Bilim İlişkisi ve Çatışmanın Dinamiği". *Bilimname* 27/2 (2019), 1057-1084.
- Coşkun, Mehmet. "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmen Adaylarının Eleştirel Düşünme Eğilimleri (İlahiyat-Eğitim DKAB Karşılaştırması)". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17/1 (2013), 143-162.
- Diyanet İşleri Meali. Erişim 15 Ocak 2023. <https://www.kuranmeali.com/index.php>
- Donahue, Michael J. – Nielsen, Michael E. "Dini Tutumlar ve Sosyal Davranış", çev. Suzan Ceylan, *Din ve Maneviyat Psikolojisi: Temel Yaklaşımlar ve İlgili Alanları*, çev. ed. İhsan Çapçioğlu – Ali Ayten. 541-572. Ankara: Phoenix yayınları, 2013.
- Duran, M. Emrullah. "Eleştirel Düşünme ve Dindarlık: Üniversite Öğrencileri Üzerine Nicel Bir Araştırma". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/43 (2021), 53-79. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.905315>.
- Egan, Sarah J. vd. "The Role of Dichotomous Thinking and Rigidity in Perfectionism". *Behaviour Research and Therapy* 48/8 (2007), 1813-1822. <https://doi.org/10.1016/j.brat.2007.02.002>
- Eğmir, Eray – Ocak, Gürbüz. "Eleştirel Düşünme Becerisi Öğretim Programı Tasarısının Öğrencilerin Yansıtıcı Düşünme Becerilerine Etkisi" *Kuramsal Eğitimbilim Dergisi* 11/3 (2018), 431-456.
- Emir, Serap. "Öğretmenlerin Düşünme Stilllerinin Eleştirel Düşünme Eğilimlerini Yordama Gücü (İstanbul-Fatih Örneği)". *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri* 13/1 (2013), 325-347.
- Emre, Yusuf. *Üniversite Öğrencilerinde Mizah Anlayışı ve Dindarlık: Çukurova Üniversitesi Örneği*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Ennis, Robert H. "A Logical Basis for Measuring Critical Thinking Skills". *Educational Leadership* 43/2 (1985), 44-48.
- Ennis, Robert H. *A Taxonomy Of Critical Thinking Skills: Theory And Practice*. Freeman, 1986.
- Er-Ruveyte, Abdullah S. - Ayten, Ali. "Dini Yönelim Boyutlarının Kişiliğin Beş Boyutu ile İlişkisi (Amprik Bir Araştırma)". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/2 (2014), 133-148.
- Evancho, Susan Ranno. *Critical Thinking Skills and Dispositions of the Undergraduate Baccalaureate Nursing Student*. Connecticut: Southern Connecticut State University, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Evans, Janothan St. B. T. - Stanovich, Keith E. "Dual-Process Theories of Higher Cognition: Advancing the Debate". *Perspectives on Psychological Science* 8/3 (2013), 223-241. <https://doi.org/10.1177/1745691612460685>.
- Finley, Anna J. vd. "Revisiting the Relationship between Individual Differences in Analytic Thinking and Religious Belief: Evidence That Measurement Order Moderates Their Inverse Correlation". *PLoS ONE* 10/9 (2015), e0138922. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0138922>.
- Foong, Hui Foh vd. "Moderating Effect of Intrinsic Religiosity on the Relationship Between Depression and Cognitive Function Among Community-Dwelling Older Adults". *Aging & Mental Health* 22/4 (2018), 483-488. <https://doi.org/10.1080/13607863.2016.1274376>
- Gerry, Stoker vd. "Fast Thinking: Implications for Democratic Politics". *European Journal of Political Research* 55/1 (2015), 3-21. <https://doi.org/10.1111/1475-6765.12113>.
- Gervais, Will M. vd. "Analytic atheism: A cross-culturally weak and fickle phenomenon?". *Judgment and Decision Making* 13/3 (2018), 268-274.
- Gültekin, Mücahit. *Eleştirel Düşünme Becerilerini Geliştirme Programının Lise Öğrencilerinin Otomatik Düşünceleri Üzerindeki Etkisi*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Gürses, İbrahim. "Dogmatik Zihnin Bazı Özellikleri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (2002), 183-192.
- Gürses, İbrahim. "Önyargının Nedenleri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1(2005), 143-160.
- Gürses, İbrahim. *Kölelik ve Özgürlük Arasında Din*. Bursa: Arasta Yayınları, 2001.
- Güven, Meral - Kürüm, Dilruba. "Öğrenme Stilleri ve Eleştirel Düşünme Arasındaki İlişkiye Genel Bir Bakış". *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6/1 (2006), 75-89.
- Hasan Kayıklık. "Çeşitli Meslek Gruplarında Dinsel Eğilim ile Hoşgörüsüzlük Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma." *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 1/1 (2001), 124-135.
- Haselton, Martie G. vd. "The Evolution of Cognitive Bias", *The Handbook of Evolutionary Psychology* (2015), 724-746. <https://doi.org/10.1002/9780470939376.ch25>
- Hayes, John R. *The Complete Problem Solver*. New York: Routledge, 2013.
- Hoge, Dean R. "A Validated Intrinsic Religious Motivation Scale". *Journal for the Scientific Study of Religion* 11/4 (1972), 369-376. <https://doi.org/10.2307/1384677>
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem. *Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar Sosyal Psikolojiye Giriş*. İstanbul: Evrim Kitap, 2014.
- Kahneman, Daniel. *Hızlı ve Yavaş Düşünme*. Çev. Filiz Deniztekin. İstanbul: Varlık Yayınları, 2015.
- Karaca, Faruk. "Din Psikolojisinde Metot Sorunu ve Bir Dindarlık Ölçeğinin Türk Toplumuna Standardizasyonu". *EKEV Akademi Dergisi* 3/1 (2001), 187-201.
- Kazu, İbrahim Yaşar - Şentürk, Mustafa. "İlköğretim Programının Eleştirel Düşünmeyi Geliştirmesine İlişkin Öğretmen Görüşleri". *International Online Journal of Educational Sciences* 2/1 (2010), 244-266.
- Kızılkaya, Mehtap - Kalgı, Mehmet Emin. "Farklı Meslek Üyelerinin Dogmatik Dindarlık, Ahlaki Yargı Düzeylerinin Hayatın Anlamı ve Amacına Etkisi". *Marife* 21/2 (2021), 891-908.
- Köse, Ali - Ayten, Ali. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Timaş yayınları, 2016.
- Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlamı. Çev. Ali Bulaç. İstanbul: Girişim Yayınları.
- Kütahya, Gülberk. *Yetişkin Kadınlarda Yeme Bozukluklarında Dikotomi Düşünce (Dteds) Ölçeğinin Beslenme Durumu ile İlişkisinin Saptanması*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Litinsky, Ann M. - Haslam, Nick. "Dichotomous Thinking as a Sign of Suicide Risk on the TAT". *Journal of Personality Assessment* 71/3 (1998), 368-378. https://doi.org/10.1207/s15327752jpa7103_6

- Macrae, C. Neil - Bodenhausen, Gaden V. "Social Cognition: Thinking Categorically About Others". *Annual Review of Psychology* 51/1 (200), 93-120. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.51.1.93>
- Micahel, J. Donahue – Michael E. Nielsen. "Dini Tutumlar ve Sosyal Davranış", çev. Suzan Ceylan,. *Din ve Maneviyat Psikolojisi: Temel Yaklaşımlar ve İlgili Alanları*. çev. ed. İhsan Çapçioğlu – Ali Ayten. 541-572. Ankara: Phoenix yayınları, 2013.
- Michaels, Jay L. vd. "Individual Differences in Religious Motivation Influence How People Think" *Journal for the Scientific Study of Religion* 60 (2021), 64-82. <https://doi.org/10.1111/jssr.12696>.
- Mieda, Takahiro vd., "Dichotomous Thinking and Cognitive Ability". *Personality and Individual Differences* 169 (2021), 110008. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110008>.
- Neisser, Ulric. *Cognitive Psychology*. New York and London: Psychology Press, 2014.
- Newton, Taylor - McIntosh, Daniel N. "Unique Contributions of Religion to Meaning". *The Experience of Meaning in Life*. ed. Joshua A. Hicks - Clay Routledge. 257-269. Springer, 2013. <https://doi.org/10.1007/978-94-007-6527-6>.
- Nisbett, Richard E. *Düşüncenin Coğrafyası Doğulular ve Batılılar Nasıl ve Neden Birbirinden Farklı Düşünürler?*. İstanbul: Varlık Yayınları, 2005.
- Norris, Stephen P. – Robert H. *Evaluating Critical Thinking. Teaching Thinking*. Critical Thinking Books & Software: Pasific Grove, 1989.
- Nosich, Gerald M. *Disiplinlerarası Eleştirel Düşünme Rehberi*. Ankara: Anı Yayıncılık, 2018.
- Oshio, Atsushi vd. "Younger People, and Stronger Effects of All-Or-Nothing Thoughts on Aggression: Moderating Effects of Age on the Relationships Between Dichotomous Thinking and Aggression". *Cogent Psychology* 3/1 (2016), 1244874. <https://doi.org/10.1080/23311908.2016.1244874>
- Oshio, Atsushi. "Development and Validation of the Dichotomous Thinking Inventory". *Social Behavior and Personality: An International Journal* 37/6 (2009), 729-741. <https://doi.org/10.2224/sbp.2009.37.6.729>.
- Ozorak, Elizabeth Weiss. "Dine Bilişsel Yaklaşımlar". çev. Ali Ulvi Mehmedoğlu. *Din ve Maneviyat Psikolojisi: Temel Yaklaşımlar ve İlgili Alanları*. ed. İhsan Çapçioğlu - Ali Ayten. 433-467. Ankara: Phoenix Yayınları, 2013.
- Öncel, Eyüp Serkan. "İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programının Eleştirel Düşünme Becerileri Açısından İncelenmesi". *OPUS International Journal of Society Researches* 11/18 (2019), 2797-2829. <https://doi.org/10.26466/opus.572254>.
- Paloutzian, Raymond F. - Park, Crystal C (ed.). *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*. New York: The Guilford Press, 2005.
- Paul, Richard - Elder, Linda. *Critical Thinking Tools For Taking Charge of Your Professional an Personal Life*. New Jersey: Prentice Hall, 2002.
- Pennycook, Gordon vd. "Atheists and Agnostics are More Reflective than Religious Believers: Four Empirical Studies and A Meta-Analysis". *PloS one* 11/4 (2016), e0176586. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0176586>
- Reichenbach, Bruce R. *Introduction To Critical Thinking*. New York: MC Graw Hill, 2001.
- Rokeach, Milton. *The Open and Closed Mind: Investigations into the Nature of Belief Systems and Personality Systems*. New York: Basic Books, 1960.
- Ruggiero, Vincent Ryan. *Eleştirel Düşünme İçin Bir Rehber*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.
- Sarıbay, Adil S. - Yılmaz, Onurcan. "Analytic Cognitive Style and Cognitive Ability Differentially Predict Religiosity and Social Conservatism". *Personality and Individual Differences* 114 (2017), 24-29.
- Semerci, Nuriye. "Eleştirel Düşünme Eğilimi (EDE) Ölçeğinin Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Revize Çalışması". *Turkish Studies* 11/9 (2016), 725-740.
- Şahin, Adem. "Din Psikolojisinde Bilişsel Yaklaşım: Mcintosh'un 'Bilişsel Bir Şema Olarak Din ' Teorisi Örneği". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/23 (2007), 35-50.
- Tabachnick, Barbara G. - Fidell, Linda S. *Using Multivariate Statistics*. New York: Pearson, 2013.
- Tajfel, Henri. "Cognitive Aspects of Prejudice." *Journal of Biosocial Science* 1/1 (1969), 173-191.
- Türk Dil Kurumu Sözlükleri Güncel Türkçe Sözlük*. Erişim 17 Ocak 2023. <https://sozluk.gov.tr/>
- Türkçapar, M. Hakan. *Bilişsel Terapi*. Ankara: HYB Yayıncılık, 2014.
- Ünal, Cavit. *İsrarlı Ayarlanışlar ve Psikolojik Tutuculuk*. Ankara: Bilim matbaası, 1971.
- Wilson, James A. "Reducing Pseudoscientific and Paranormal Beliefs in University Students Through a Course in Science and Critical Thinking". *Science & Education* 27 (2018), 183-210.
- Yapıcı, Asım – Kayıklık, Hasan. "Dinsel Eğilimle Ön Yargı ve Hoşgörüsüzlük Arasındaki İlişkiler Üzerine Psikolojik Bir Araştırma." *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 14/1 (2005), 413-426.
- Yapıcı, Asım. "Dini Yaşayışın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2002), 75-119.
- Yapıcı, Asım. *Din, Kimlik ve Önyargı*. Adana: Karahan Kitabevi, 2004.
- Yıldız, Murat. *Dini Hayat ile Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998.
- Yılmaz Virlan, Ayşe. "Türkiye'de Yapılan Lisansüstü Eleştirel Düşünme Çalışmaları: Bir Alan İncelemesi". *Üniversite Araştırmaları Dergisi* 4/3 (2021), 254-261. <https://doi.org/10.32329/uad.897516>.
- Yılmaz, Kürşad. *Eleştirel ve Analitik Düşünme*. İstanbul: Pegem Akademi Yayıncılık, 2021.
- Yılmaz, Onurcan - İşler, Ozan. "Reflection Increases Belief in God Through Self-Questioning Among Non-Believers". *Judgment and Decision Making* 14/6 (2019), 649-657.
- Yılmaz, Onurcan. "Cognitive Styles and Religion". *Current Opinion in Psychology* 40 (2021), 150-154.
- Yonker, Julie E. vd. "Primed Analytic Thought and Religiosity: The Importance of Individual Characteristics". *Psychology of Religion and Spirituality* 8/4 (2016), 298-308.
- Yüksel, Ali vd. "Eleştirel Düşünme Eğiliminin Dindarlık Üzerine Etkisi: İlahiyat Fakültesi Öğrencileri Örneği". *Turkish Academic Research Review* 6/3 (2021), 1086-1132. <https://doi.org/10.30622/tarr.970684>.
- Zuckerman, Miron vd. "The negative intelligence–religiosity relation: New and confirming evidence". *Personality and Social Psychology Bulletin* 46/6 (2020), 856-868. <https://doi.org/10.1177/0146167219879122>.